

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXVIII. broj 4 (157), Zagreb, listopad-studeni-prosinac 2022 / tišrei-hešvan-kislev-tevet 5783

Pod lupom

Između stvarnosti i utopije

Zatvorski ambijent i nacistička okupacija dekorirani staniolskom dozom humora i znanstvene fantastike, to je rebus unutar kojeg je Hinko Hajim Gottlieb, pravnik po profesiji i pisac po vokaciji, identificirao svoje romansijerske ambicije

Piše Zdravko Zima

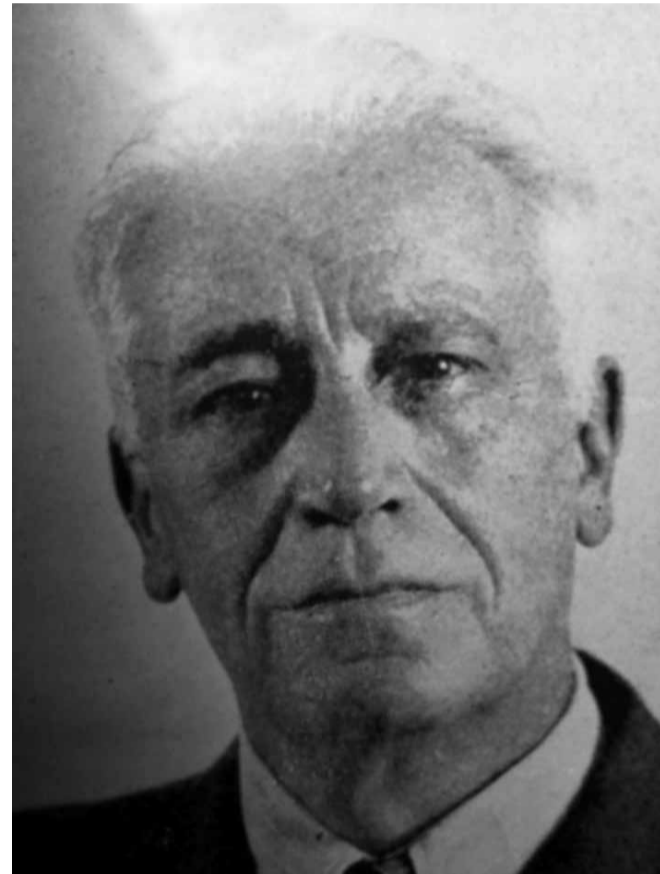
Osim što su ga zadesila dva svjetska rata, u svom ne odveć dugom vijeku Hinko Hajim Gottlieb (1886–1948) prošao je najteža moguća iskušenja, među inim i gubitak dvojice sinova, okušao se u različitim disciplinama, pisao je pjesme, komedije i romane, zbog čega nije pretjerano zaključiti da se njegov život i njegova sudbina nude kao predložak za nekoliko romana. Rodio se u Đurđevcu u Podravini, u vrijeme Habsburške Monarhije, a umro u Tel Avivu, u novoosnovanoj državi Izrael, gdje je i sahranjen u aleji književnika na groblju Nahlat Jichaku. Gimnaziju je završio u Zagrebu, u Beču je studirao medicinu i pravo, dok je doktorirao na zagrebačkom Pravnom fakultetu. Od ranih dana pisao je stihove, novele, humoreske i kazališne tekstove, koje je objavljivao u publikacijama židovske provenijencije (*Židovska smotra, Haaviv, Hanoar, Židov, Jevrejski glas, Jevrejska tribuna, Davar, Mišmar*). Godine 1935. predstavio se zbirkom stihova *Ijar, jevrejski maj i druge pjesme*, u kojoj je zahvatio široku lepezu tema, od biblijskih do suvremenih, ne bježeći ni od cionističkih implikacija. Štoviše, još kao srednjoškolic priklonio se cionističkom pokretu, bio je predsjednik Židovskog omladinskog društva u Zagrebu i predsjednik cionističke organizacije u Bjelovaru da bi se nakon Drugoga svjetskog rata i svih nesreća koje su ga pogodile preselio u Palestinu, odnosno u Izrael, gdje je umro samo nekoliko mjeseci poslije utemeljenja toliko željene države.

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata upućen je na albansko ratište, gdje je uređivao novine na njemačkom jeziku. Nakon toga radio je kao odvjetnik, ne zastupajući svoj literarni i prevoditeljski angažman s njemačkog i hebrejskog. U suradnji s Davidom Spitzerom i Markom Aronom Rothmüllerom, rođenim Slavoncem koji je ostvario svjetsku pjevačku karijeru, u Zagrebu je 1932. bio jedan od pokretača kulturnog društva Omanut i istomene edicije čiji je izravni potomak časopis koji upravo držite u rukama ili čitate u digitalnom formatu. Hinko Gottlieb uređivao je *Omanut* od 1936. do 1941. godine. Nakon uspostavljanja ustaške države bio je uhapšen i transportiran u Graz. Daljnje etape vodile su ga u logore u Kraljevici i Kampor na Rabu, poslije kapitulacije Italije priključio se partizanima, a početkom 1945. preselio se u Palestinu. Već šturo pobrojane činjenice dovoljan su argument za tvrdnju da se Gottliebov život doima kao roman, roman-rijeka čiji se rukavci račvaju u različitim i povijesnim olujama dirigiranim smjerovima. Istini za volju, Gottlieb se okušao i u romanu, ne jednom nego u dvama. Ali kakva je mogla biti sudbina manuskriptata što ih u godinama fašističke okupacije potpisuje jedan Židov i deklarirani cionist? Zbog feljtonskih tekstova u kojima je ismijavao Hitlera, Gottlieb se istog časa po dolasku ustaša na vlast našao iza rešetaka. Iz stana u Tomašićevoj ulici nestali su njegovi rukopisi i roman iz zagrebačkog života pod naslovom *Tri kćeri Geierove*. A iskušenja kroz koja je prošao s romanom *Ključ od velikih vrata* mogla bi poslužiti kao predložak za vrhunski triler. Ili roman jednog romana, kako je Ervin Šinko nazvao svoja svjedočanstva o turobnim vremenima staljinističkog terora.

U lepezu svih ratovima i nesrećama kanaliziranih činjenica uklapa se podatak da Gottlieb nije dočekao objav-

ljivanje svog romana, barem ne na jeziku na kojem ga je sročio. Prvu varijantu *Ključa od velikih vrata* počeo je pisati u baraci u Kraljevici u zimskim mjesecima između 1942. i 1943. godine. To nije nevažno: jer o čemu bi maštao, a onda u krajnjoj liniji i pisao jedan logorski zatočenik, o čemu ako ne o ključu koji će ga izbaviti iz ambijenta zatvorskih uza? Nakon odlaska iz Kraljevice mapu s rukopisima, među kojima su bili dnevnik njegova sina Vladimira, popis djece iz logora koju je pokušavao spasiti te crteži slikara Ivana Reina, Gottlieb je predao kapetanu nekog trabakula. Ali od rukopisa romana *Ključ od velikih vrata* nije se odvajao, nosio ga je sa sobom na Rab. Nakon pada Mussolinija, Gottlieb se sa svojim rukopisom (ili rukopis sa svojim Gottliebom) našao u partizanima. No dok se za njemačkog ataka skrivao u pećini podno Plješivice, u prašini dinamita nestali su dijelovi uporno čuvana romana. Utješno, pisac se spasio. Ali nevjerovatnost je slijedila jedna za drugom. Dospjevši u Italiju, u Bari, gdje je radio na evakuaciji preživjelih Židova, Gottlieb je ponovo počeo pisati svoj izgubljeni roman. Krajem 1945. godine, kad je već i rat završio, Gottlieb je finalizirao novu varijantu uništenoga romana. Nemoguće je pritom zaobići intimnu tragediju autora i njegove supruge Ruže Gottlieb, rođene Löwenstein, koji su u ratnim godinama ostali bez dvojice sinova, Danka i Vladimira. Prvog su odmah po osnutku Paveličeve države uhitile ustaše i ubile u Jadovnu, a drugi je poginuo 1944. u prometnoj nesreći u Bariju. Nakon svega, Gottlieb je maštao o mogućnosti da svoj roman plasira na inozemno tržište. Sam ga je preveo na njemački, ali nakon prvih informacija interesenti su odustajali, koliko zbog elemenata fantastike, toliko ili još više zbog izričitih aluzija na Hitlera koje njemačke nakladnike nisu zanimale, tim više što su pripadnici njihova naroda poslije rata nosili hipoteku krivnje i *en général* identificirani s *Führerom*. Ipak, američki nakladnik Simon & Schuster tiskao je roman pod naslovom *The Key to the Great Gate*, dekoriran ilustracijama Sama Fischera. Kritičari su se pohvalno izrazili o Gottliebu, uz njegovo ime asocijali su Hašeka i Alejhema, za razliku od marksističkog časopisa *The New Masses*, koji je u njemu prepoznao utopijski anarhizam, nedostatan da ponudi pravi odgovor na fenomen tiranije. Tri godine poslije američkog izdanja, *Ključ od velikih vrata* tiskan je i na hebrejskom jeziku u prijevodu piščeva prijatelja Cvija Rotema, pravim imenom Artura Ericha Rothmüllera, brata već spomenutog Marka Arona Rothmüllera, koji je priredio i Gottliebova izabrana djela u dva sveska. Možda zvuči cinično tvrdnja da je povijest nastajanja, nestajanja te opetovanog radnja *Ključa od velikih vrata* zanimljivija i provokativnija od sama romana, ali poslije nepunih 80 godina publiciran je napokon i u hrvatskoj verziji (nakladnik Bodo ni iz Zagreba, priredila Natka Badurina, ilustracije Sam Fischer, pogovor Natka Badurina i Miljenko Jergović, urednik Seid Serdarević).

S obzirom na (dis)kvalifikaciju netom spomenuta marksističkog časopisa, *Ključ od velikih vrata* moguće je proglasiti utopijskim romanom u onom smislu u kojem njegov glavni junak teži za svijetom lišenim nasilja ili svijetom u kojem će ono, ako je već nužno, biti svedeno na minimum. Ali krenimo redom. Radnja romana locirana je u ćeliji broj 84 bečkoga policijskog zatvora. Godina je 1941, *Anschluss* je već svojevrsna prošlost, a Hitler hara Europom s izgledima koji su u to vrijeme

Osnivač društva Omanut: Hinko Hajim Gottlieb

možda i veći od onih s kojima je računala suprotna strana. Zatvorsku ćeliju u Beču dijele trojica Židova, solunski nadrabrin, doktor Strauss i pripovjedač, kojima se u jednom času pridružuje misteriozni Poljak Dov Tarnopolski. Kako što se nenadano pojavio, Tarnopolski je isto tako nenadano i nestao. Kao da ga je zemlja progutala. U klaustrofobičnom prostoru hapsane, makar i bečke, u kratkom vremenskom isječku, ili u sekundi usporedivoj s vječnošću (ako slijedimo filozofiju koju fingira pripovjedač), četiri junaka predvođenih Tarnopolskim razapeti su između krvave nacističke stvarnosti i teško izbježljivih snova. A o čemu bi mogli sanjati zatočenici jedne čuze ako ne o slobodi? Kao kakav mračni oblak, nad svima njima nadvila se figura zatvorskog kerbera Wastla Weichelsbrauna, Tirolica, nositelja *Führerova Blutordena* koji je svoju antipatičnu dužnost obavljao s fanatičnom revnošću na kojoj počivaju svi totalitarni režimi. Ili kako precizira pripovjedač, obavljao ju je s revnošću koja je imanentna Nijemcima i po kojoj se taj narod najbolje prepoznaje. Ali ono što je u Gottliebovo vrijeme bilo očekivano ili bez zadržke prihvatljivo, da se *odium* spram nekog diktatora transferira na cijele narode, danas pripada u sferu političke nekorektnosti, iako književnost svedena na civilizacijski prihvatljive modele ponašanja ne bi bila ništa drugo nego kič. Dakle, zatvorenici razmišljaju o tome kako da se domognu cigarete ili čašice alkohola, polemiziraju i igraju šah (Gottlieb je bio pasionirani šahist), sanjajući trenutak kad će izići na svjetlo dana, ne zato što su kriminalci, nasilnici ili tko zna kakvi grešnici, nego zato što su rođeni kao Židovi. Do dolaska Dova Tarnopolskog, zatvorsku svakodnevicu inercijom dužnosti ili zbog svog bolesnog karaktera remetio je tek nadobudni pas čuvar krsnog imena Wastl Weichselbraun.

A onda je kao kakav *deus ex machina* na zatvorsku pozornicu aterirao Dov Tarnopolski. Što je sve izvodio taj poljski Židov? Ako su se njegovi kompanjoni zaželjeli jela i pila, on je njihov svemir istog časa ispunio likerima, svim mogućim jelima i živim pijetlovima. U jednom času usred ćelije instalirao je klavir, a vrhunac moći demonstirao je zatvaranjem Weichselbrauna u šampanj-

sku čašu u kojoj se taj batrgao kao muha u paukovim nitima. Kao što se neočekivano pojavio, Tarnopolski je neočekivano i nestao, jednog „četvrtka u mjesecu julu“, kako tvrdi Gottlieb. Između tih dviju točaka, između pojavljivanja i podjednako nenadanog „odjavljivanja“ Tarnopolskog, razapeta je mreža piščevih refleksija o ratnim aktualijama, sudbini Židova, ali i teoriji relativnosti, infinitezimalima, integralima, elektromagnetskim valovima, enigma vremena te mehanizmu za kondenzaciju prostora kojim se Tarnopolski koristio u realizaciji svojih teško opisivih i još teže objašnjivih čuda. Zatvorski ambijent i nacistička okupacija dekorirani staniolskom dozom humora i znanstvene fantastike, to je rebus unutar kojeg je hrvatski Židov, pravnik po profesiji i pisac po vokaciji, identificirao svoje romansijske ambicije. Ako je jedan čovjek u zatvoru, onda to može biti strogo individualno pitanje, ali ako su svi Židovi u zatvoru, onda je cijeli svijet u zatvoru, pod pretpostavkom da je židovski narod, kao i svaki drugi, simulakrum za ljudski rod.

Iskušanja kroz koja je prošao s romanom *Ključ od velikih vrata* mogla bi poslužiti kao predložak za vrhunski triler. Ili roman jednog romana, kako je Ervin Šinko nazvao svoja svjedočanstva o turobnim vremenima staljinističkog terora

Pretenciozni dijalozi koji laviraju od znanstvenog diskursa i erističkog šarlatanstva do humornom i zatvorskom realnošću impregniranih epizoda, samo su okvir u kojem pripovjedač otkriva svoje opsije, podjednako privatne i kolektivne, židovske i općeljudske. U kontekstu ratnom i zatvorskom teško je bilo izbjeći Hitlera, kojem se suprotstavlja Tarnopolski kao izričit antipod. Nema sumnje, u to vrijeme *Führer* je bio točka određenja: Picasso je slikao *Guernicu*, Chaplin je snimao svoj možda najslavniji film *The Great Dictator*, Šostakovič je

skladao Sedmu simfoniju, poznatiju kao *Lenjingradka*, Thomas Mann smišljao je *Doktora Faustusa*, a i Gottlieb se našao u koloni onih koji su se ako ne oružjem, onda snagom vlastite riječi konfrontirali mraku fiksiranu u nacističkom vođi. Kako bismo znali što je sloboda da nema zatvora, pita se gotovo u nevjerici Gottlieb, podsjećajući do neke mjere na Andrićevu *Prokletu avliju*, koja je također zatvor, doduše ne bečki nego carigradski ili istanbulski. Ali ambicije Gottliebova glavnog junaka sezale su mnogo dalje od mogućnosti da otkračuna jed-

na zatvorska vrata. Tarnopolski je nakanio otvoriti sve tamnice ovog svijeta, faktične i one pohranjene u ljudskim glavama. Uvjeren je da je sposoban za takvo što jer raspolaže neograničenim sposobnostima, ali je, za razliku od svih diktatora i samodržaca, lišen potrebe da zlorabi vlastitu moć. Štoviše, ne podnosi ni samovolju ni teror, pa bi u jednoj utopijskoj viziji mogao generirati beskonfliktni svijet, usporediv u krajnoj konzekvenci s Campanellinim *Gradom Sunca* (*Civitas Solis*) ili nekim drugim klasičnim naslovom toga žanra.

Nošen s jedne strane potrebom za znanošću i individualnim osviještenjem, a s druge katastrofom velikih svjetskih ratova koji čovjeka pretvaraju u beštiju, Tarnopolski se rodio kao dijete Gottliebove uzavrele mašte. No, prema Francuzu Ernestu Seillièru, ambicije nekog carstva da gospodari drugim narodima i okupira tuđe teritorije nisu imanentne samo državnim entitetima nego i ljudskim bićima. Polazeći od općepoznatih fizičkih zakona, Seillièr je nastojao dokazati da su pojedinci, čak i kad utjelovljuju najplemenitije ideje, vođeni osobnim interesom. Primjere za to nalazio je na svakom koraku. Kad im se ništa ne bi suprotstavljalo, i najsitnije čestice materije okupirale bi cijeli svijet! Sve čestice, ili kemijski sustavi, sudaraju se s drugim tijelima u nemilosrdnoj borbi koja završava eliminacijom jednih ili drugih. Što vrijedi za nevidljive atome, vrijedi isto tako za sve žive vrste. Vrijedi i za čovjeka. Možda je to dijalektika prožimanja suprotnosti ili svemirski zakon koji pretpostavlja nasilje kao svojevrtni faktor opstanka. Da takve opservacije u krajnoj liniji nisu bile strane ni Gottliebu, svjedoči epizoda u kojoj nadrabin i doktor Strauss vode polemiku izazvanu kruženjem jednog samotnog moljca. Prvi ga je pokušavao sčepati, dok drugi objašnjava da taj kukac svojom aktivnošću upošljava tisuće tkalaca, krojača, putnika i korespondenata koji bez njegove štetočinske djelatnosti ne bi imali posla, što će reći da ne bi imali od čega živjeti. Sićušan moljac tek je primjer za sliku totaliteta koju tvore početak i kraj, uspon i pad ili elementi konstrukcije i destrukcije. Identificirajući svijet i tamnicu, fantazmagorične i apokaliptične teme, Gottlieb je beletrizirao pitanja koja su danas podjednako provokativna kao što su bila i u vrijeme nastajanja njegova romana.

Istraživanja (2)

Krleža i Židovi

Za čestih boravaka u Zagrebu u tridesetim godinama 20. stoljeća Manès Sperber upoznao je Krležu i iskreno mu se divio. Sperber je „postao jedan od glavnih urednika u pariškoj izdavačkoj kući Calmann Lévy“, a objavio je na francuskom ne samo Krležin roman *Povratak Filipa Latinovicza*, kako to navodi Matvejević, nego i *Banket u Blitvi* te zbirku pripovijedaka *Hrvatski bog Mars*

Piše Božo Kovačević

Krleža je poznavao i Manèsa Sperbera, učenika i prijatelja bečkog psihologa Alfreda Adlera, koji je sve od 1929. pa do konca tridesetih godina bio čest gost u Zagrebu. Kao dvadeset jednogodišnjak Sperber je objavio knjigu *Alfred Adler, der Mensch und seine Lehre*. U Berlinu, kamo se preselio da bi sudjelovao u prosvječanju radništva i emancipaciji žena, upoznao je marksistički orijentirana freudovca Wilhelma Reicha. Učlanio se u Komunističku partiju Njemačke i do pred sam početak Drugoga svjetskog rata surađivao s istaknutim članovima ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Iz nacističke Njemačke emigrirao je u Francusku pa u Švicarsku. Sperber je poslije Drugoga svjetskog rata postao istaknuti lik u hladnoratovskoj antisovjetskoj propagandi. Radio je u Kongresu za slobodu kulture, organizaciji koju je financirala CIA. (Bogdanović 2009)

Za svojih čestih boravaka u Zagrebu tridesetih godina upoznao je Krležu i iskreno mu se divio. Sperber je, kako napominje Matvejević, „postao jedan od glavnih urednika u pariškoj izdavačkoj kući Calmann Lévy“ i objavio je na francuskom ne samo Krležin roman *Povratak Filipa Latinovicza*, kako to navodi Matvejević (2012), nego i *Banket u Blitvi* i *Hrvatski bog Mars*. Dosad objavljena Krležina korespondencija sa Sperberom, potaknuta suradnjom na objavljivanju Krležinih djela u Francuskoj, uglavnom je poslovna. U jed-

nom pismu, nakon uputa i objašnjenja o knjizi – kako je Krleža naziva – *Banket u Blitvaniji*, Krleža mu piše: „A sada, dragi moj Manès Sperber, poslije toliko mnogo vremena javljam Vam se takoreći u četiri oka, privatno, iza kulisa, intimno, sa tihom lirskom koordinantnom notom nostalgije.“ (Krleža 1988: 289)

Nastavio je u svjeravanjem da Sperber i njegova supruga nisu zaboravljeni i da ih se rado sjećaju u Zagrebu. Spomenuto je i mogući sastanak. U drugom pismu, koje je očito odgovor na Sperberovo pismo, Krleža je napisao i ovo:

„U prilogu šaljem Vam jedno staro pismo – koje sam Vam pisao prije više godina a koje Vas nije dostiglo – kao dokaz da Vas nisam zaboravio, kako mi to u jednom od posljednjih pisama predbacujete.“ (292)

Tog ranijeg pisma koje Sperbera u prvom pokušaju nije našlo, nažalost, u knjizi Krležinih pisama nema. Ono bi, vjerojatno, bilo zanimljivije i sadržajnije nego što su dva objavljena pisma. Možda bi se u tom, zasad nepoznatom, pismu moglo naslutiti je li Krleža već tada znao za prirodu Sperberova angažmana u Kongresu za slobodu kulture. Kad je s Enesom Čengićem razgovarao o Sperberu 19. travnja 1978, taj aspekt Sperberove poslijeratne karijere nedvojbeno mu je bio poznat jer Krleža tada kaže da je Sperber „pred kraj života lijevom pokretu okrenuo leđa.“ (Čengić 1990 3:55)

Valja reći da su zagrebački susreti i suradnja s hrvatskim komunistima – osobito s Augustom Cesarcom i Đukom

Adlerov đak: Manès Sperber

Cvijićem – ostavili neizbrisiv trag u životu i radu Manèsa Sperbera. U njegovoj trilogiji *Wie eine Träne im Ozean* (*Poput suze u oceanu*), objavljenoj 1976. godine, obrađena je ilegalna revolucionarna djelatnost hrvatskih komunističkih osoba i zbivanja iz tridesetih godina bili su podloga za likove i fabulu tog romana. A o tome kako su se njega dojmili susreti s Krležom tridesetih godina Sperber je emfatično svjedočio u svojim sjećanjima:

„Međutim, jedno ime se izdvajalo: Miroslav Krleža. Nositelj toga imena veoma je rano postao slavan: njega su poznavali svi, on bijaše prepoznatljiv u svakom retku.

Partija se na njega potajno pozivala kad god se mogla okoristiti njegovim ugledom, a mnogi mladi intelektualci zbog njega su pristupali komunizmu. Služeći se izuzetno agresivnim neofitima, neki su partijski funkcionari raspirivali protiv njega polemike, u kojima su osuđivali Krležinu nedostatnu vjernost liniji: međutim, nije im uspijevalo natjerati ga na šutnju ili povlačenje. Njegov primjer bijaše opasan jer on je u svakoj prilici više volio ostati vjeran samom sebi, nego prihvatiti socijalistički realizam, to znači pisati onako kako bi to odgovaralo partijskim funkcionerima.“ (Sperber 2018)

Sperberova fascinacija nije bila uvjetovana samo Krležinim odbacivanjem dogmatizma i nepokolebljivim zauzimanjem za slobodu umjetničkog stvaranja. Prepoznavao je u Krleži i ponešto od onoga za što s pravom možemo pretpostaviti da je bilo uzrokom ljubomornih ispada njegove supruge Bele, o čemu i u njihovoj korespondenciji postoje jasne potvrde. Krležina osoba, njegov talent, šarm i slava djelovali su kao magnet za mnoge:

„Kada sam prvi put sreo Krležu, bio je u svojim najboljim godinama: trideset sedmogodišnjak, zreo čovjek za kojeg se vjerovalo da može do kraja života zadržati svoj juvenilni elan koji su otkrivali pogled njegovih blistavo pametnih, izazovno duhovitih i tužnih očiju, njegove geste i kaskade riječi. Omladina se divila čovjeku koliko i djelu. Po salonima otmjenog zagrebačkog Gornjeg grada i Tuškanca, bogate četvrti s vilama, žene su ga sanjale otvorenih očiju; a pošto je on, kako se pričalo, bio komunist, nisu imale ništa protiv toga da pristanu i na revoluciju, da se nekada kasnije čak pomire s njom.“ (isto)

U Čengićevim razgovorima s Krležom nalazimo zanimljive Krležine opaske o Sperberu. Zar je potrebno reći da te opaske, premda u osnovi pozitivne, ni izdaleka nisu toliko superlativne kao Sperberove riječi o Krleži. U razgovoru 19. lipnja 1978. Čengić je privolio Krležu da komentira Sperberova sjećanja na Zagreb tridesetih godina i njegove superlativne riječi o sebi:

„Inače, Sperber je, kad već inzistirate da o njemu govorim, vrlo okretan čovjek, na koncu on je i pametan i sposoban. Njegovim knjigama je Malraux u Parizu pisao predgovore i slično. Nije on ma tko.“ (Čengić 3 1990: 57) No Sperber nije uvijek bio tako važan kao u vrijeme svoje poslijeratne uredničke i književne afirmacije u Parizu. O njegovim dolascima u Zagreb tridesetih godina Krleža kaže ovo:

„Sperber je, dakle, čovjek izraelitske vjeroispovijesti koji je pobjegao pred Hitlerom i došao u Jugoslaviju kao brodolomac. Imao je ovdje mnogo Židova prijatelja i oni su

Zagrebački susreti i suradnja s hrvatskim komunistima – osobito s Augustom Cesarcem i Đukom Cvijićem – ostavili su neizbrisiv trag u životu i radu Manèsa Sperbera. U njegovoj trilogiji *Wie eine Träne im Ozean (Poput suze u oceanu)*, objavljenoj 1976. godine, obrađena je ilegalna revolucionarna djelatnost hrvatskih komunista, a stvarne osobe i zbivanja iz tog razdoblja bili su podloga za likove i fabulu Sperberova romana

ga prihvatili. Držao je u Zagrebu tečajeve iz individualne psihologije i tako dolazio do novaca da preživi.“ (57)

Zaboravivši da je Sperber u Jugoslaviju, na Jadran i u Zagreb, dolazio od 1929. godine i da je sve te godine održavao tečajeve i predavanja o Adlerovoj individualnoj psihologiji, Krleža kao da je cijelo desetljeće Sperberovih veza sa zagrebačkim intelektualnim krugom i partijskim aktivistima sažeo samo u sliku njegova posljednjeg prijateljnog dolaska u Zagreb, zapravo bijega pred nacistima, kad se Sperber ovdje pojavio, kako kaže Krleža, gol i bos. Takav se susretao i sa Petrom Šegedinom na Korčuli. Pred sam rat Šegedin se našao u Parizu „gol i bos kao što je i Sperber došao u Zagreb, potpuno izgubljen i na rubu samoubojstva, on se tu ponovo nalazi sa Sperberom koji mu je bio pri ruci.“ (59) Ali poslije rata Šegedin je u Parizu kao jugoslavenski diplomat, a Sperber kao „referent za lijevu literaturu“ kod Calmanna Lévyja. „Obnovili su i podržavali prijateljstvo. Oba su bili na lijepim položajima i na tom su nivou drugovali cijelo vrijeme u Parizu.“ (59)

Krleža, dakle, inzistira na tome da je sa Sperberom drugovao Šegedin, a ne on. Upravo je Šegedin pozvao Sperbera na kratak provod u „Akademijinoj vili između Opatije i Rijeke“, a zatim su se trebali zajedno uputiti na odmor u Dalmaciji. Krleža je, na Šegedinov poziv, svratio do Opatije da se sretne sa Sperberom. Idilični boravak narušen je Šegedinovim ljubomornim ispadom i naprasnim odlaskom u Zagreb zbog navodna Sperberova

udvaranja njegovoj supruzi. Krleža uskače kao spasitelj koji Sperberovima daje na raspolaganje svoj službeni automobil s vozačem kako bi se, bez Šegedina, uputili na odmor u Dalmaciju. Sperber je bio izbezumljen i Krleža je, kad je ovaj stigao u vilu koju je Šegedin neočekivano napustio da vidi što se dogodilo, rekao:

„Ne znam što se zbilo. Prije bih vjerovao da mi je došao Hruščov i rekao da sam postao novi ruski car, nego ovo što mi se dogodilo.“ (60)

Da li je doista samo jedan nevini dodir kose Šegedinove supruge mogao izazvati tako ekscitan i iznenađen prekid između dvojice prijatelja? Jesu li, možda, razgovarali i o Sperberovu angažmanu u Kongresu za slobodu kulture? Je li Sperber pokušao i Šegedina privoljeti da ondje surađuje? Ne znamo. Kao što zasad ne znamo što je točno Sperber napisao u podužem pismu koje je poslije uputio Krleži i u kojem je ponovio „da mu zapravo ništa nije jasno.“ (60)

U kratkoj i nepotpunoj elaboraciji Krležinih veza sa Židovima Matvejević je usputno pripomenuo da je Krleža upoznao Sperbera u kući istaknutoga lijevog intelektualca Bene Steina. Propustio je reći da je i njegova prva žena Vera Erlich Stein bila poznata jugoslavenska sociologinja i promicateljica primjene metoda Adlerove individualne psihologije u pedagoškoj praksi. Kod Bene Steina sastajao se šarolik krug ljudi, od lidera KPJ Josipa Broza Tita i njegovih suradnika do europskih intelektualaca poput Sperbera i Krleže. Rasprave u tom krugu kao i djela koja su sudionici tih zagrebačkih razgovora napisali tridesetih godina bili su na razini uvida poslije svjetski poznatih frejdommarksista iz frankfurtskog Instituta za društvene znanosti Horkheimera, Adorna, Marcusea i Fromma. Već tridesetih godina u Zagrebu se, uz aktivno sudjelovanje Manèsa Sperbera, raspravljalo o idejama Wilhelma Reicha, autora tada – kao i sada – aktualne knjige *Masovna psihologija fašizma*.

Citirana literatura

Bogdanović, Mira (2009), *Jugoslavenski disidenti i Hladni rat, Sociologija*, Vol. LI, No. 2

Čengić, Enes (1990), *S Krležom iz dana u dan*, 1–6, Sarajevo: Svjetlost

Krleža, Miroslav (1988), *Pisma*, Sarajevo: Oslobođenje

Matvejević, Predrag (2012), *Krležini Židovi, Ha-kol*, br. 126

Sperber, Manès (2018), *Krleža je znao sve, Behar*, časopis za književnost i društvena pitanja, br. 143–144, godina XXVII, prosinac / decembar 2018, str. 34–37

Svjedočanstva

U osam sati ujutro bio sam na trgu, gdje su tijekom noći dovezli 800 Židova protjeranih iz okolnih sela. Mala djeca, dojenčad, žene.

Taj bi mi prizor slomio srce da nije tako oklopljeno trogodišnjom nesrećom. Nakon ručka poljski uličari bacaju kamenje preko židova na Chłodnu ulicu. Često sam se pitao predstavljaju li Poljsku Mickiewicz i Słowacki ili pak ti uličari. Istina je negdje između

Prva bilježnica

6. rujna 1939. – Tijekom noći nisam spavao od ponoći do 5 sati ujutro.

14. rujna 1939. – Na židovskom groblju 130 leševa od zapaljivih bombi od 13. rujna. Bio sam u Općini. Potom na sjednici Građanskoga komiteta. Institut za vanjsku trgovinu navodno preuzima skrb nad poduzećima pobjeglih vlasnika. Naš je stan konačno napustila horda građanskih Tatara. Ideja o obraćanju Židovima cijeloga svijeta za karitativnu pomoć. Građanski komitet ju je prihvatio.

23. rujna 1939. – Već neko vrijeme vlada nestašica kruha. Mesa nema. Počela se prodavati konjetina, u novinama čak hvale njezin okus u juhi. Gradonačelnik Starzyński postavio me na položaj predsjednika Židovske općine u

Dnevnik iz varšavskog geta

Varšavi. Povijesna uloga u okruženome gradu. Nastojat ću je opravdati. – Grad su bombardirali cijelu noć i zacijselo snažnije nego ikad dosad.

8. listopada 1939. – Ujutro od 8.30 do 12 sati u SS-u. Čekao sam da mi predaju ključeve. Potom je *Wachtmeister* pošao sa mnom kako bi mi otvorio općinsku dvoranu. Ostatak je zapečatio. U dvorani su postavili 24 stolice i popisali inventar. Dvorana bez prozora, na stropu rupa od granate.

14. listopada 1939. – Skinuti pečate sa zgrada Vijeća Židovske općine. *Ausweis*. Zaposlenici. Vrpce sa zvjezdama. Blagajna. Životopisi. Porezi. Nameti. Predložena visina. Pozajmica za početno razdoblje do trenutka kada će se moći platiti porez. Statistika za svaku četvrt. Radne brigade. Pozivi. Plan organizacijskoga ustroja osoblja. Kožne rukavice.

Stranke – organizacija – cijela Poljska, Varšava, instituti. Plan organizacijskoga ustroja Židovske općine s osobljem, ekonomija, kultura, kazalište, znanost, nacionalnost. Zdravstvena služba. Umjetnost. Književnost. Agencije, tisak.

Odlazak židovskoga življa dopušten tek uz dozvolu njemačkih vlasti.

Radničke brigade.

Ausweis za službenike.

Vrpce sa zvjezdom – za sve.

15. listopada 1939. – Zabava pred Općinom – Nijemci ortodoksnim Židovima odsijecaju brade.

31. listopada 1939. – Broj Židova 360.000. Zahtjev za stotinu radnika. Nagrada za one koji su spasili svoje domove.

Nenasilni otpor: Adam Czerniaków

5. XI. 1939. – Audijencija kod zapovjednika grada gen. Neumann-Neurode. Najavio pisanu obavijest o eventualnom mjestu preseljenja. Nakon ručka kod Batza.

Područje preseljenja smanjeno. Pod prozorima Općine gomile ljudi. Pred stanom me čekaju stotine.

Studeni. Tridesetoga navršavam 59 godina i ulazim u šezdesetu. Podijelio sam svoj život teoretski u tri dijela: I – znanost i zabava, II – djelovanje, III – pomirba s Bogom i životom sa samim sobom. Sudbina me prisilila na *Strich über die Rechnung*. Od 1905. nisam živio ni na čiji račun niti od tuđeg rada, plaćam troškove svima koji su za mene bilo što radili. Takvih kao što sam ja je uostalom cijela legija. Svake noći odlazim na spavanje u vrijeme policijskoga sata, u 9 sati. Posljedično tome, budim se u 2 u noći i s prekidima spavam do 6 ujutro. U stankama čitam *Don Quijotea*. E, siroti viteže, dobro bi se uklopio u današnje vrijeme.

Od problema s kojima me obasipaju puca mi glava. Iz Annapola su iz baraka izbacili sve Židove. Na grbaču su mi svalili 4 iseljena gradića, bolnicu, sirotište, Annapol i hrpu luđaka. U glavi mi trešti.

18. XI. 1939. – Ujutro kod esesovaca po pitanju odštete, jer sam izvijestio kako imamo problema s bankom. Dali su mi rok za isplatu do ponedjeljka 21. XI.

Geto je odgođen na nekoliko mjeseci. Općina će na granicama geta postaviti stupove s natpisima: „Achtung Seuchengefahr, Eintritt verboten“. Preuzimanje bolnice, sirotišta i doma za starce odgođeno do 31. XII.

Do „geta“ će voditi putokazi s natpisom „Achtung Seuchengefahr, Eintritt verboten“. Usput će zapovjedništvo izvjesiti natpis da je vojnicima zabranjen ulaz. U Općini i dalje prikupljanje novca. Trebam preuzeti bolnicu, itd.

Druga bilježnica

1. XII. 1939. – Ujutro u SS-u po pitanju vrpce. Neprospravana noć – prašak za glavobolju. Ujutro su me pozvali da se sutra moram javiti u SS (drugi odjel). Kako doznam, u Općini su obitelji strijeljane pedesetorice tražile žrtvenoga jarca. Tko im je za to mogao bolje poslužiti od mene? Kočijaš mi kaže da me je jedna žena nazvala ubojicom. Drugi su puštali glasine da smo odštetu platili prekasno. Neki pak da sam znao za osudu i sve skrivao.

Ujutro su mi donijeli vrpce s Davidovom zvijezdom. Naložio sam Općini da mi, čelnici, službeno odbijemo nošenje te oznake.

Primio me Bätz. Odbio nam je predati tijela strijeljanih. Naredio mi je da sastavimo popis Židova koji žele emigrirati u Ukrajinu. Moći će sa sobom ponijeti po 5000 zlota.

9. XII. 1939. – Ujutro SS. Priopćeno mi je da će u siječnju iz Berlina stići napuci o emigraciji (ili o rezervatu). Jučer su me pokupili u raciji za radove u ulici Zielna. Mladi Židovi, poput gusaka u kavezu, u kamionu na putu na radove. *Ausweis* mi je pomogao, ipak me nisu poslali na rad.

5. I. 1940. – Danas sam dobio poziv od *Stadtpräsidenta*. Naredili su mi da zatvorim hramove, sinagoge, kupelji. Za kraj sam dobio snježnu grudicu kao „Jude“ od nekih dječaka.

26. I. 1940. – Pozvan u policijsku stanicu. Općina mora do sutra platiti 100.000 zlota zbog toga što je netko pretukao nekog *Folksdojčera*. U suprotnom će strijeljati 100 Židova.

9. II. 1940. – Ujutro u Općini. Židovima zabranjena vožnja željeznicom. Epidemija trbušnoga tifusa u porastu. Prijeti nam nova karantena.

Treća bilježnica

1. IV. 1940. – Kod Leista – problematika – zidine, pošta, azil za prognanike. Razgovor s njegovim pomoćnikom. Zapovijeda se zatvoriti Krochmalnu ulicu, postaviti drvenu ogradu i dostavljati živežne namirnice stanovnicima, koji moraju ostati u svojim domovima. Židove treba podići na raznim mjestima u gradu. Sutra će nam reći tko će pokriti troškove svega toga. Pitanje pošte razmatrat će se na sutrašnjoj sjednici.

4. IV. 1940. – Ujutro kod Leistova ađutanta. „Židovi su tu kako bi se Židovi zaštitili od izgreda“. Cigle mogu donijeti sami Židovi. Svaki od 10 do 60 godina nekolicinu. Ideja o getu.

16. IV. 1940. – Ujutro u Općini. Samo što nismo bankrotirali, radnicima dugujemo 120.000 zlota, službenicima plaće. Bolnica nas košta kao svetog Petra kajgana. Zidine podižemo unatoč poteškoćama. Porezni inspektor Hufsky naređuje da objavimo proglas upućen židovskim poreznim obveznicima za plaćanje poreza.

Pakao na zemlji: Varšavski geto

Četvrta bilježnica

11. VIII. 1940.

UREDBA

U vezi sa židovskom četvrti:

Na temelju čl. 10 uredbe o administraciji poljskih općina od 28. studenoga 1939. izdaje se sljedeća uredba za područje grada Varšave.

1. Židovi koji prebivaju na području Varšave mogu stanovati samo u onom dijelu grada koji će biti ograđen zidom.

2. Židovi koji stanuju na području grada Varšave moraju pri zamjeni stanova preuzimati nove stanove samo na području četvrti ograđenih zidom.

3. Osobe nežidovskoga porijekla ne moraju se seliti u nove stanove unutar ograđenih područja.

4. Vlasnici i upravitelji zgrada, kao i osobe koje izdaju potvrde o stanovanju, moraju se pridržavati odluka ove uredbe prilikom sastavljanja ugovora o najmu ili prijave stanara.

5. Osobe koje se neće pridržavati ove Uredbe bit će kažnjene novčanom globom ili uhićenjem.

Uz to, može im se izdati zabrana boravka na području grada Varšave.

28. VIII. 1940. – Ujutro u Općini. Iseljavanje Židova iz stanova odvija se oduzimanjem svega. Problemi s prehranom, itd.

29. VIII. 1940. – Glasine o getu izvan Varšave koji bi bio ograđen bodljikavom žicom. Vijesti iz Bełżeca. Logor: loša prehrana, itd. Sutra ću se potruditi isposlovati pozajmicu za radni logor.

U Łódźu je Rumkowski navodno pustio u optjecaj vlastiti novac, „chaimki“. Nadimak mu je „Chaim Grozni“.

12. X. 1940. – Sjednica. Objavljeno je kako se na zapovijed gubernatora, general-gubernatora, dakle s najviših položaja, osniva geto. Predan mi je plan njemačke četvrti i posebno plan geta. Pokazuje se da su granične ulice geta predodređene za Poljake.

Zapovjedbena mi je osnivanje židovske policije od 1000 ljudi. Do 31. listopada iseljavanja će biti na dobrovoljnoj bazi, potom slijede prinudna. Namještaj se ne smije ponijeti. Na moje primjedbe financijske naravi odgovorili su mi kako policija može biti dobrovoljna, osim toga u getu ima dosta materijalnih sredstava.

27. X. 1940. – Ujutro kod Mohnsa. Predstavio sam tempo preseljenja. 5400 stanova zamijenjeno je sa Židovima, 3200 se službeno rješavaju, ili sve zajedno 8600 stanova na ukupan broj arijskih stanova u getu, koji iznosi 11.567. Ostatak od 3000 stanova sastoji se od 2500 (straža, tvorničko osoblje) koji nisu za zamjenu i 500 koji jesu. Preselilo se 58.000 Židova, a u 3200 + 500 stanova preselilo se 22.000 Židova, ili sve zajedno 80.000. *Preostaje 55.000 Židova bez krova nad glavom*. Na temelju toga odlazim u zapovjedništvo, dobio sam odgodu do 15. studenoga. Potom sam izvijestio o financijskoj situaciji Općine. Molim

100.000 zlota pozajmice iz vlastitih pričuva Općine, pozajmicu od banaka, potvrdu dva statuta (nekretnine i poduzeća), itd. Mohns je zapovjedio da organiziram ured za izdavanje propusnica za izlazak iz geta u druge ulice.

1. XI. 1940. – Obavijest Leista: Židovi moraju za prijevoz tramvajima kupovati pokaze od 5 zlota s fotografijama. Isključivo posjednici takvih pokaza imaju pravo kupiti kartu u (židovskim) tramvajima. Bez pokaza cijena karte bit će četverostruko veća.

Šesta bilježnica

6. V. 1941. – Ujutro u Općini. Potom sam u Gestapo odnio memorandum o radnim logorima (91 smrtni slučaj). Leševi u karanteni vidjeli su Hagen i njemački filmaši koji su se ondje slučajno zatekli. Jučer je u karanteni bilo 280 kandidata za logor.

10. V. 1941. – Mendemu i Kratzu uručio sam grafikon smrtnosti Židova iz 1939. godine, 1940. i iz prvih mjeseci 1941. godine. Uz to sam izvijestio o katastrofalnom stanju na punktovima za prognanike i o ekonomskoj situaciji u četvrti.

19. VIII. 1941. – Ujutro u Općini. Oko 2 kod Auerswalda, predao sam mu pismo u vezi s epidemijom tifusa. Predlažem sazivanje konferencije s dr. Hagenom, našim liječnicima i dr. Hirszfelodom. Predao sam mu memorandum dr. Hirszfelda o decentralizaciji borbe protiv tifusa.

Auerswald kaže da je i u Krakovu tendencija ne izgladnjeti Židove iz geta. Porcije se ipak ne mogu povećati, jer novoosvojena područja doslovno gutaju višak hrane.

Sedma bilježnica

13. IX. 1941. – Popodne kod Auerswalda, zapovjedio je da služba do petnaestoga do 15 sati preda anketu koliko stanovnika mlađih i starijih od 14 godina živi u južnom dijelu geta. Riječ je o plus-minus stotinu djece. Nisam siguran je li riječ o iseljenu ili preseljenju. Auerswald mi na pitanje nije dao konkretan odgovor.

17. IX. 1941. – Glasine o malom getu. Ljudi sjede na kovčezima. Magistrat je dobio zapovijed da do 10. listopada iseli Poljake iz zapadnoga dijela koji se naslanja na geto. Tamo ima mjesta za 30.000 stanovnika.

26. IX. 1941. – Jučerašnja sjednica u Palais Brühlu završena uredbom o izdvajanju južnog dijela iz geta. Pitao sam gdje trebam smjestiti stanare. Odgovorili su mi da računaju na naše organizacijske sposobnosti.

7. X. 1941. – Izvijestio sam Auerswalda o stanju u getu. Ukazao sam na visoku razinu smrtnosti i tifus.

14. X. 1941. – Posjetio sam bolnice. Leševi u hodnicima, po trojica bolesnika na jednom ležaju. Redom sam obišao sve dvorane u kojima su oboljeli od tifusa, dizenterije, kirurgiju, itd.

9. XI. 1941. – Izvješće službe o tome kako bande otkopavaju grobove ne bi li iščupale zlatne zube pokojnicima.

10. XI. 1941. – Doznao sam za uredbu prema kojoj će Židove koji će prelaziti granicu geta u židovskome zatvoru strijeljati poljski policajci.

Osmo bilježnica

21. II. 1942. – Predao sam komesaru izvješće o kanibalizmu i rekao Rodecku i Grassleru što o tome mislim i kakve okolnosti vode do takvih zločina.

7. III. 1942. – Bio sam kod Auerswalda. Odbija potpisati uredbu prema kojoj bi bogatiji Židovi platili za one koje se namjerava poslati u logore. Na opasku kako tako radimo već dvije godine, odgovara da će se za pet godina raditi drukčije.

8. III. 1942. – Jučer navečer odveli su me k liječniku, koji mi je dao dvije injekcije (srčani udar?) nakon teških osobnih trenutaka.

Deveta bilježnica

17. III. 1942. – Dobio sam fotografije tijekom oslobađanja zatvorenika iz židovskoga zatvora. Na fotografijama se može vidjeti čak i veselje okupljenoga mnoštva. Prvi put vidim osmijeh geta. Na licu oslobođenoga zatvorenika. Nastojim produljiti život sinagogi, dosad nisam u tome imao previše uspjeha.

Nisam uspio spasiti sinagogu.

1. IV. 1942. – Vijesti iz Lublina. Devedeset posto Židova mora tijekom dana napustiti Lublin. Telefonirao je komesar, u 23.30 stići će transport od 1000–2000 Židova iz Berlina koje moramo primiti. Do ponoći nismo znali na koji će kolodvor i u koliko sati stići. Auerswald mi je u ponoć poručio da stižu za pola sata. Ima ih tisuću.

21. IV. 1942. – Ujutro kod Brandta. Izjavio je da su uzrok represija koje su primijenjene prošle noći tajne novine koje izlaze u getu i da će primijeniti strože mjere ukoliko te novine budu i dalje izlazile.

3. V. 1942. – Ujutro u Općini. Oko deset sati banuli su filmaši iz promidžbe. Napravili su nekoliko snimaka u mojem uredu. Inscenirali su kako me posjećuju interese, rabini, itd. Potom su skinuli sve slike i pločice. Na moj radni stol postavili su svijećnjak u kojem su gorjele sve svijeće.

15. V. 1942. – U gradu i dalje glasine o preseljenju. Govori se o desecima tisuća. U tim uvjetima planiranje je posao dostojan divljenja. A ipak svaki dan radimo. Plakanje nam neće pomoći. Opet moram ponoviti Dickensove riječi: „sat nećeš navinuti suzama“.

19. V. 1942. – Filmaši su posjetili židovski restoran. Naredili su da se na stol postavi bife. Prigodni židovski gosti sve su pojeli u slast, bilo je tu hrane u vrijednosti nekoliko tisuća zlota. Netko je poručio Vijeću da će pokriti troškove tog objeda. Sutra se na zahtjev filmaša treba održati aranžirani bal u privatnom stanu. „Dame“ će biti u dugim večernjim haljinama.

13. VI. 1942. – Mende me odveo do komesara Nicolauša, koji mi je rekao da će predložiti Vijeću zamjenu emigracijskih Židova za Nijemce iz SAD-a i Južne Amerike, osim Čilea i Argentine. U igru ulazi i Palestina. U Palestinu mogu otputovati žene muškaraca koji su ondje. Naredili su da Romima damo vrpce s oznakom Z.

22. VI. 1942. – Židovski optimizam: dva Židova stoje ispod vješala. Dobro je, kaže jedan, nemaju streljiva za nas.

9. VII. 1942. – U osam sati ujutro bio sam na trgu, gdje su tijekom noći dovezli oko 800 Židova protjeranih iz okolnih sela. Mala djeca, dojenčad, žene. Taj bi mi prizor

sломio srce da nije tako oklopljeno trogodišnjom nesrećom. Poslije ručka poljski uličari bacaju kamenje preko zidova na Chłodnu ulicu. Nakon što smo pokupili cigle i kamenje s ulice, više nemaju streljiva.

Često sam se pitao predstavljaju li Poljsku Mickiewicz i Słowacki ili pak ti uličari. Istina je negdje između.

11. VII. 1942. – Tijekom razgovora napomenuo sam da se šire glasine o preseljenju, upućivanju desetaka tisuća ljudi na istok. Dobio sam odgovor da se o tome razgovara. Svaki dan može stići uredba. Na izlazu sam susreo Auerswalda. Molio je da odgodimo stvar za ponedjeljak. Pitanje policijskoga sata još nije uredio.

Ukupan broj zaposlenih koncem travnja iznosio je 79.000 (ne računajući ljude čije poslove nam nije dopušteno kontrolirati). Trenutačno je zaposleno 95.000 ljudi (bez druge skupine), u tom 4500 ljudi u radionica izvan četvrti, 50.000 u industriji, obrtništvu, kućnoj radinosti.

U prosincu 1941. izvoz je iznosio 2 milijuna zlota. U lipnju 1942. iznosi 12 milijuna zlota.

18. VII. 1942. – Danas sam pun loših predosjećaja. Glasine o tome da u ponedjeljak navečer započinje iseljavanje (svih?). Upitao sam komesara zna li što o tome. Odgovorio je da ne zna i da u to ne vjeruje. U međuvremenu je u četvrti izbila panika, jedni govore o preseljenju, drugi o pogromu. Danas i sutra moramo isprazniti sinagogu namijenjenu Židovima strancima.

19. VII. 1942. – Kon tvrdi da sutra navečer počinje preseljenje 3000 Židova iz maloga geta i sâm je obitelj prebacio u Otwock. Drugi su učinili isto.

Zbog panike sam automobilom obišao cijelu četvrt. Ne znam jesam li uspio umiriti ljude. Svoje sam ipak napravio. Izaslanstvima koja mi se obraćaju nastojim uliti pozitivan duh. Što me to košta, ne vide. Danas sam uzeo dva praška za glavobolju. Unatoč tome, glava mi puca. Pokušavam ne skidati osmijeh s lica

Zbog panike sam danas automobilom obišao cijelu četvrt. Ne znam jesam li uspio umiriti ljude. Svoje sam ipak napravio. Izaslanstvima koja mi se obraćaju nastojim uliti pozitivan duh. Što me to košta, ne vide. Danas sam uzeo dva praška za glavobolju. Unatoč tomu, glava mi puca. Pokušavam ne skidati osmijeh s lica.

20. VII. 1942. – Ujutro u Općini. Pitao sam Mendea koliko ima istine u glasinama. Odvratilo je da nije o tome ništa čuo. Opet se obraćam Brandtu, odgovorio je da njemu nije ništa poznato o tome. Na pitanje može li se to ipak dogoditi, odvratio je da ne zna. Otišao sam od njega ne previše uvjeren. Obratio sam se njegovu šefu,

komesaru Boehmeu. Taj je pak odvratio da to nije njegov odjel, kako bi Hohenmann mogao eventualno kazati nešto o tim glasinama. Napomenuo sam da prema vijestima koje su se proširile getom danas u 19.30 počinje iseljavanje. Odgovorio je da bi sigurno o tome nešto znao da je tomu tako. Nemajući drugoga izlaza, zaputio sam se do voditelja III. odjela, Scherera. Izrazio je čuđenje u vezi s glasinama i izjavio da ni on ništa o tome ne zna. Na kraju sam pitao mogu li prenijeti stanovništvu da nema razloga za strah. Odgovorio je da mogu.

22. VII. 1942. – Ujutro u 7.30 u Općini. Granice maloga geta okružene su specijalnim odredom.

U 10 sati pojavio se *Sturmabfuhrer* Hoefle s drugovima. Isključili su sve telefone. Djeca su uklonjena iz vrta koji se nalazi sučelice zgradi.

Poručili su mi da svi Židovi, bez iznimki, bez obzira na spol i dob, moraju biti preseljeni na istok. Danas do 16 sati moramo predati 6000 ljudi. I tako će biti (najmanje) svakodnevno.

Naredili su mi da ispraznimo cijelu kuću u ulici Želazna 103 za potrebe njemačkih službenika koji će upravljati cijelom operacijom. Namještaj treba ostaviti.

Lejkin mi je nakon ručka rekao da je policijski automobil navodno gađan kamenjem. Zaprijetili su nam da će, ako se to još jednom ponovi, naši taoci biti strijeljani. Najtragičniji problem je onaj djece u sirotištima, itd. Pokušao sam nešto učiniti po tom pitanju.

Sturmabfuhrer Hoefle me pozvao u ured i izjavio je da moja žena zasad slobodna, ali ako preseljenje ne uspije, bit će strijeljana kao prva od svih talaca.

23. VIII. 1942. – Ujutro u Općini. Pojavio se Worthoff iz skupine za preseljenje, s kojim sam uredio niz stvari. Oslobodio je učenike obrtničke škole od preseljenja. Supruge zaposlenih muškaraca također. U vezi sa sirotištem, zapovjedio mi je da to riješim s Hoefleom. Po pitanju obrtnika također je naredio da s njim razgovaram. Na pitanje koliko dana u tjednu će se provoditi akcija, odgovorili su mi sedam dana u tjednu.

U gradu vlada velika navala na osnivanje radionica. Šivaći stroj može spasiti život.

Sada je 15 sati. Zasad smo prikupili 4000 ljudi za odlazak. Do 16 sati, prema zapovijedi, mora ih biti 9000.

Ni puni sat poslije Czerniaków si je oduzeo život. Otrovao se cijanidom u svojem uredu u Općini.

Na stolu je pronađeno kratko pismo upućeno ženi:

„Traže od mene da vlastitim rukama ubijam djecu svojeg naroda. Ne preostaje mi ništa drugo, doli umrijeti.“

Pronađeno je i pismo upućeno Općini. Iz sadržaja pisma:

„Bili su kod mene Worthoff i njegovi i tražili da za sutra priprelim transport djece. To je prelilo čašu moje gorčine, jer ne mogu poslati u smrt nevinu dječicu. Odlučio sam otići. Nemojte to smatrati kukavičkim činom. Nemoćan sam, srce mi puca od tuge i sućuti, više to ne mogu podnijeti. Moj će čin svima pokazati istinu i možda dovede do pravog puta djelovanja. Svjestan sam da vam ostavljam mučno nasljedstvo.“

(s poljskog preveo Adrian Cvitanović)

Adam Czerniaków

Adam Czerniaków (1880–1942), inženjer, ekonomski, prosvjetni i društveni radnik, bio je predsjednik varšavskoga *Judenrata*. Dana 23. rujna 1939. gradonačelnik Varšave proglasio ga je predsjednikom varšavske Židovske općine, a 4. listopada, nekoliko dana nakon ulaska Nijemaca u poljsku prijestolnicu, proglašen je čelnim čovjekom Židovskoga vijeća (*Judenrata*). Varšavski geto odsječen je od vanjskoga svijeta 15. studenoga 1940. Czerniaków je suorganizirao civilni nenasilni otpor i društvenu skrb, nastojao je od Nijemaca izvući što više ustupaka za svoje sugrađane, pomagao pri stvaranju podzemnog arhiva geta, održavao kontakte s ilegalnim skupinama u getu i izvan njega, ali se odlučno suprotstavljao oružanom otporu. Smatrao je da Nijemcima treba ići niz dlaku, nastojeći balansirati na opasnom rubu između izdaje, potpune podčinjenosti, djelomičnoga nenasilnog otpora i pokušaja iznuđivanja što više povlastica uz što manje žrtava. Czerniaków se u tom pogledu ne razlikuje od većine tadašnjih židovskih vođa.

U nasljeđe nam je ostavio svoj dnevnik, koji je započeo pisati 6. rujna 1939, dakle pet dana nakon početka rata, u koji je svakodnevno, gotovo bez iznimke, upisivao događaje koji su se zbili toga dana, informacije o problemima u getu, razgovorima i susretima koje je vodio sa sunarodnjacima ili okupatorima, vlastita promišljanja, pa čak i crnohumorne pošalice. Ta svojevrsna kronika života u getu iz prve ruke prikazuje svu grozotu i perfidnost nacističkih glavešina koje su upravljale getom, potpunu bespomoćnost židovskoga življa te nastojanja njihovih vođa da izvuku što je više moguće sa što manjom cijenom. Strahote svakodnevnoga života u getu, prizori ljudi koji se ruše mrtvi na ulici, mrtvih dječjih tijela, djece džepara koja su krala od prolaznika sve što su stigla, širenje tifusa i zaraznih bolesti židovskom četvrti, nasilje nacističkih okupatora kojega nije bio pošteđen ni sâm Czerniaków, sve se to slaže u sliku pakla na zemlji u obliku varšavskog geta. Svakim danom glasine o preseljenju cijeloga geta postaju sve glasnije, svi već

znaju za strahote koje su se zbivale u logorima u Bełżecu i Treblinku, vijesti iz Auschwitzta također su pristizale u geto. U srpnju 1942. Nijemci su donijeli odluku o masovnoj deportaciji Židova u Treblinku. Dana 22. srpnja 1942. Czerniakówu je zapovjedbno da za sutrašnji dan isporuči kontingent djece. Znajući da preseljenje znači pogubljenje, Czerniaków se vratio u ured i ispio tabletu cijankalija koju je imao pripremljenu za krajnju nuždu. Ostavio je oproštajno pismo za ženu i Židovsku općinu. Njegova žena Felicja Czerniakówa preživjela je rat i sačuvala dnevničke zapise, pisane na poljskome. Nakon rata živjela je u velikoj neimaštini i pokušala prodati zapise Židovskom povijesnom institutu, koji ih je odbio otkupiti. Felicja je preminula 1950, *Dnevnik* je 1968. objavljen na hebrejskome jeziku u Izraelu, dok je u Poljskoj tiskan tek 1983. godine. Rukopis *Dnevnika* sastoji se od devet bilježnica ispisanih gustim rukopisom, od kojih nedostaje peta, koja obuhvaća razdoblje od 14. prosinca 1940. do 22. travnja 1941, i vjerojatno je Czerniakówu oduzeta tijekom boravka u zatvoru Gestapa. *Novi Omanut* objavljuje prvi prijevod iz Czerniakówljeva dnevnika na hrvatskom jeziku. (A.C.)

In memoriam: Viktor Žmegač (1929.–2022.)

Strast za Europom

Parafrazirajući njegovu tvrdnju o Bachu kao najvećem događaju u povijesti europske glazbe, moglo bi se konstatirati da je Žmegač najveće poglavlje u novijoj povijesti hrvatske književne i znanstvene ostavštine

Piše Zdravko Zima

U množini svojih pojavnosti život takva germanista, kroatista, književnog povjesničara, esejista, muzikologa, sveučilišnog profesora, mentora i urednika kao što je Viktor Žmegač najbolje je objasniti njim samim (*par lui-même*). Slučaja zapravo i nema, pa je Žmegač u jednoj knjizi, nastaloj u vrijeme kad je već bio statusni profesor *emeritus*, koliko god taj status bio i ostao u proturječju s njegovim bićem, komentirao fenomen specijalista. Specijalisti su u krajnjoj liniji fahidioti, što će reći da je samo mnogostrukost ili interdisciplinarnost preduvjet ozbiljne dijagnostike, ticala se ona medicine, povijesti umjetnosti ili nečega trećega. Zato nije čudno da je zagrebački germanist na svoj način zazivao ime Wilhelma von Humboldta, filozofa, jezikoslovca i državnika, jednog od utemeljitelja Berlinskog sveučilišta, znalca prava, arheologije i filozofije, diplomata koji je prijateljevao s Goetheom, Schillerom i Schlegelom, napokon svjetskog putnika i ministra koji je zacrtao okvire sveučilišne autonomije u Prusiji. Prema Žmegaču, Humboldt je bio „heros eponimos shvaćanja znanosti koja nije korzet i puka dresura, nego područje istinskog zanimanja za probleme, individualnog pristupa, autopedagoške službe.“ I dalje: „Iako Humboldt taj pojam nije rabio, moglo bi se reći da je osnova svakog znanstvenog pothvata svojevrsan erotički odnos prema spoznaji.“ Iz onoga što je konstatirao o Humboldtu, iz načina na koji je balansirao odnos između srca i uma, slobode i istraživačke stege, moguće je dešifrirati Žmegačevu po mnogo čemu neusporediv pedagoški, znanstveni i spisateljski *curriculum*.

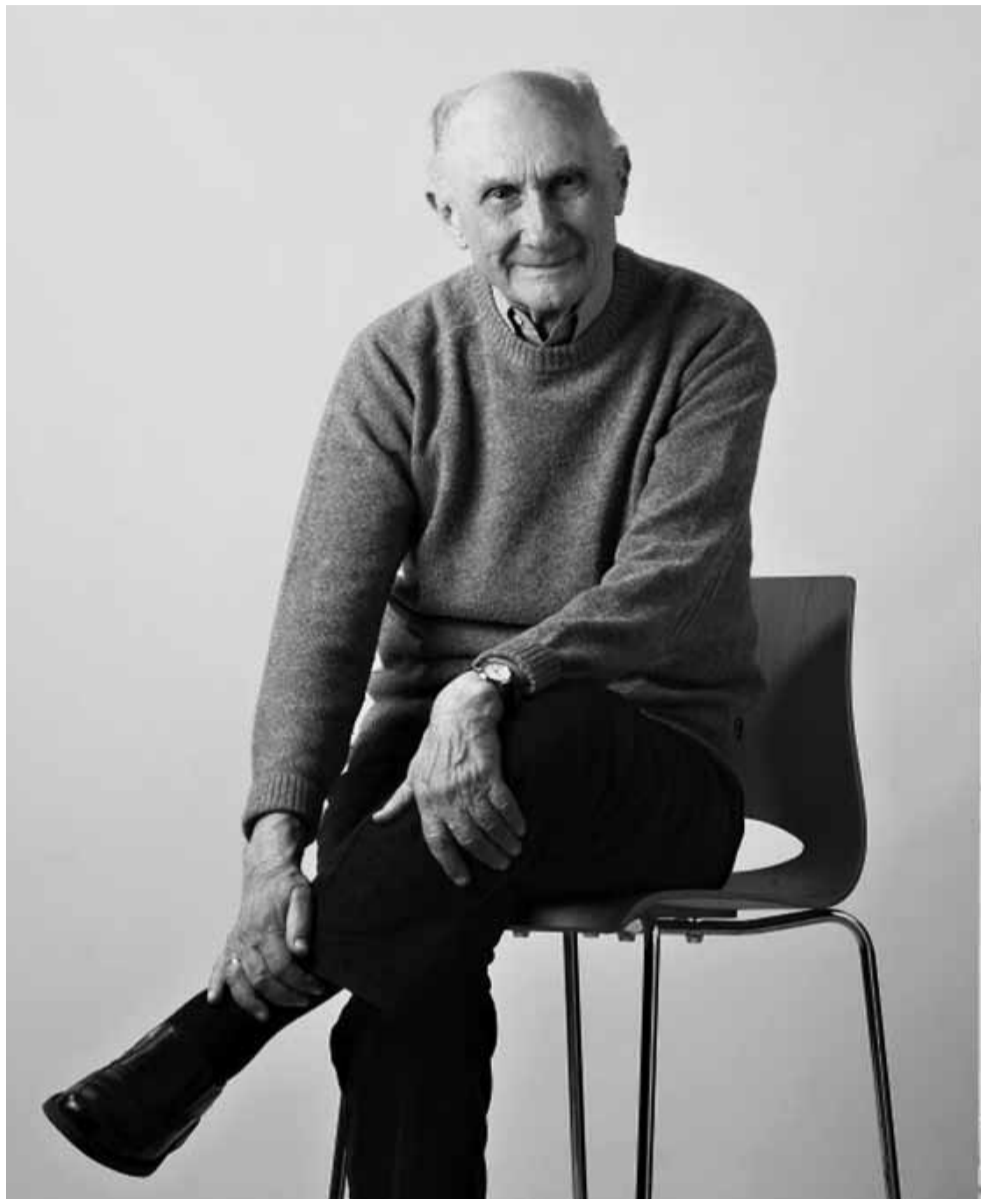
Od Humboldta, odnosno od koncepta univerzalne narobrazbe, put logično vodi prema Ernstu Robertu Curtiusu, znanstveniku, filologu i tvorcu glasovite studije *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* iz danas daleke 1948. Curtius je bio romanist, posrednik između njemačke i inozemnih književnosti, posebno francuske, napisao je uzornu studiju o Balzacu, ali je isto tako bio upućen u književnost antike, srednjeg vijeka i baroka te opuse pisaca suvremenika kao što su Gide, Valéry, Joyce, Eliot i mnogi drugi. Široka lepeza znanja nije isključivala temeljitost. Curtius je bio polihistor i *Fachmann*, erudit i strogi ekspert ili jednostavno rečeno specijalist za sve. Kao i Žmegač! U sferi likovnih umjetnosti pandan Žmegačevu liku mogao bi biti Arcimboldov *Bibliotekar*. Giuseppe Arcimboldo znameniti je talijanski manirist, Leonardov sljedbenik i slikar, iznimno popularan u 16. stoljeću, kojeg su u novom dobu otkrili ili reaktualizirali nadrealisti i dadaisti. Taj protagonist visoke renesanse, jedan od najekscitiranijih, rodio se u Milanu u obitelji njemačkih korijenja (usp. Žmegačeva majka bila je Austrijanka). Bio je inženjer, graditelj strojeva, kostimograf, tvorac maski, ali se najviše proćuo portretima kreiranim od voća i povrća, životinja, lonaca, tanjura i koječega drugoga. Bio je kolažist prije Braquea i Picassa, konceptualist prije Duchampa i Mana Raya. Njegovu umjetnost Gustav R. Hocke odredio je sebi svojstvenom sintagmom *harmonikalni perspektivizam*, evidentiran i na platnu *Bibliotekar*, koja prikazuje ljudsko biće čiju glavu i korpus čine knjige. Imao bi tome što dodati i J. L. Borges, koji je svijet identificirao s bibliotekom. Štoviše, sročio je i pjesmu pod naslovom *Njemačkom jeziku*, obraćajući mu se kao živom biću ili kao svojoj dragani, apostrofirajući usput Hölderlina, Angelusa Silesiusa, Heinea, a potom i Goethea, koji mu je podario „spokojstvo kasne ljubavi“. A kako bi izgledao *Bibliotekar* u verziji nekog trećemilenskog Arcimbolda?

Pa bio bi inkrustiran Žmegačevim knjigama, dostatnim za cijeli vijek i ničeoovski intoniranu *veselu znanost*. Zato ih valja navesti u kontinuitetu: *Književno stvaralaštvo i povijest društva* (1976), *Književnost i zbilja* (1982), *Istina fikcije* (1982), *Krležini evropski obzori* (1986), *Težišta modernizma* (1986), *Povijesna poetika romana* (1987), *Duh*

impresionizma i secesije (1993), *Književnost i filozofija povijesti* (1994), *Bečka moderna* (1988), *Hrvatska novela* (koautorstvo s Ivom Frangešom, 1998), *Književni protusvjetovi* (koautorstvo s Nikolom Batušićem i Zoranom Kravarom, 2001), *Književnost i glazba* (2003), *Od Bacha do Bauhauusa* (2006), *Majstori europske glazbe* (2009), *SMS eseji* (2010), *Prošlost i budućnost 20. stoljeća* (2010), *Filozof igra nogomet* (2011), *Europski duh* (2012), *Europa puta 10* (2014), *Strast i konstruktivizam duha, temeljni umjetnički pokreti 20. stoljeća* (2014), *Četiri europska grada* (2017), *Portreti gradova* (2019), *Vrhunski europski romani* (2021). Uz to treba citirati barem nekoliko naslova na njemačkom jeziku: *Die Musik im Schaffen Thomas Manns* (1959), *Kunst und Wirklichkeit* (1969), *Deutsche Literatur der Jahrhundertwende* (1981), *Geschichte der deutschen Literatur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (1978–1984) i *Tradition und Innovation* (1993). Gotovo je izlišno spominjati da je Žmegač razmjerno rano dobio Goetheovu medalju, da je 1985. postao član Saksonske akademije znanosti u Leipzigu, da je 1993. primio Herderovu nagradu, da je 1988. honoriran Velikim križem za zasluge Savezne Republike Njemačke, ali da je tek 2013. postao redovni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Možda je prije naučio njemački nego hrvatski jezik, ali njegove privatne i stručne predestinacije računale su se u svim smjerovima, promovirajući zapravo Goetheovu ideju svjetske književnosti (*Weltliteratur*), koju je Carlyle inkorporirao u engleski kao *world literature*, dok se u francuskom jeziku ustalila kao *littérature mondiale*.

Osim enciklopedijskog znanja, interdisciplinarnog pristupa svakom fenomenu i znatiželje koja se račvala u svim smjerovima, teško je zaobići Žmegačevu ljudsku dimenziju. Usuprot kabinetskim štreberima i intelektualnim gnjavatorima, zračio je duhovitošću i šarmom koji su bili usporedivi samo s njegovim élan vital i njegovom elegantno prostrtom erudicijom

Upravo zbog toga Žmegač je u istraživanjima posebnu pozornost posvećivao Krleži, tražeći u njegovim knjigama ono što je lokalno i univerzalno i kontekstualizirajući ga s europskim prethodnicima ili eventualnim uzorima. Komentirajući *Povratak Filipa Latinovicza*, apostrofirao je slojevitost narativnog postupka, slikara, odnosno umjetnika kao simptomatičnog junaka epohe, dopirući do efekta oćudavanja koji seže od Voltaira do Thomasa Manna i Brechta, a koji je teorijski definirao Viktor Šklovski. U ogledu o Krležinim *Baladama* primijetio je

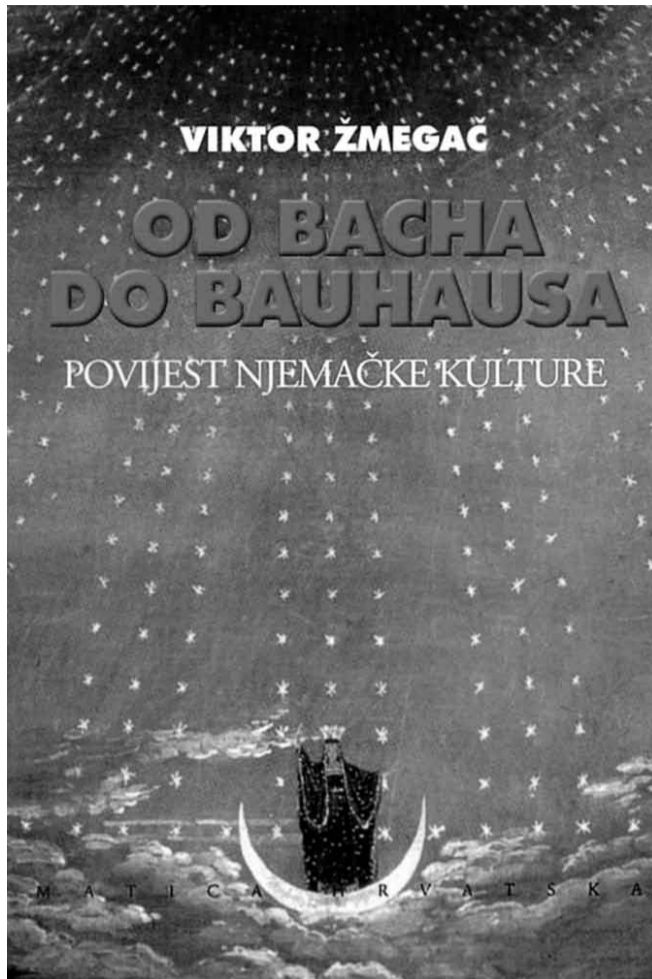
Gaya scienza: Viktor Žmegač

da su mnoga djela konstruirana na idiomu lokalne zajednice, ne zaboravljajući da se u takva ubraja i Joyceov *Uliks*. Važnost poetike groteske za razumijevanje Krležina stvaralaštva vodila ga je prema platnima Boscha, Brueghela, Callota i Goye, prema kajkavskoj tradiciji, H. J. C. von Grimmelshausenu i onom što se zove *mundus inversus* ili, drugim riječima, svijet obrnut naglavačke, o čemu je u 9. stoljeću, po uzoru na Vergilija, pjevao alemanski benediktinac i teološki pisac Walafrid Strabo. Dakako, s obzirom na germanističke predestinacije Žmegač nije mogao zatvoriti oči pred spoznajom da Krleža nije pretjerano držao do Thomasa Manna, a bizarnom mu se činila također činjenica da je gromovnik s Gvozda ignorirao jednog od najvećih dramatičara svoga soba, ergo Brechta, bizarnom mu se činila ne samo zbog njihovih srodnih ili bliskih svjetonazora nego i zato što su postupak oćudavanja (*Verfremdung*) prakticirali obojica, svaki na svoj način i neovisno jedan od drugoga.

Parafrazirajući njegovu tvrdnju o Bachu kao najvećem događaju u povijesti europske glazbe, moglo bi se konstatirati da je Žmegač najveće poglavlje u novijoj povijesti hrvatske književne i znanstvene ostavštine. Usput, Žmegač se rodio istoga dana kad i Bach, 21. ožujka, a umro je istog dana, 20. srpnja, kad i Paul Valéry, veliki francuski pjesnik kojeg je citirao da bi osporio ideju brzog čitanja i ponovio kako umjetnost počinje ondje gdje završava puka informacija. Osvrćući se na Gustava Mahlera i komentirajući potanko njegovih devet ili deset simfonija, nije zaobišao ni jednog od njegovih prvih mentora, pijanista Juliusa Epsteina, koji se rodio u Zagrebu. Mahlerov mentor, čiji je kasniji imenjaka i prezimenjak Julius J. Epstein, jedan od holivudske braće blizana koji su potpisali scenarij za Curtizovu *Casablancu*, prijateljevao je s Ferdom Livadićem i davao glazbene poduke Blagoju Bersi. Osim enciklopedijskog znanja, interdisciplinarnog pristupa svakom fenomenu i znatiželje koja se račvala u svim smjerovima, teško je zaobići Žmegačevu ljudsku dimenziju. Usuprot kabinetskim štreberima i intelektualnim gnjavatorima, zračio je duhovitošću i šarmom koji su bili usporedivi samo s njegovim élan vital i njegovom elegantno prostrtom erudicijom. Svojom škrinjom znanja nikada se nije razmetao nego je njome naprosto baratao, katkad škrto, katkad štedro kao prvim i posljednjim argumentom. Vraćajući se pod stare dane

u djetinjstvo, pisao je poput Prousta o zagonetnoj snazi ugođaja, o sunčanom kraljiku koji je ostao neizbrisiv dio njegove svijesti i intenzivnom osjećaju bezvremenosti koji je doživio za posjeta najvećoj zagrebačkoj knjižari. Istina, i Žmegača adolescenta očaravale su knjige koje pripadnici digitalnih naraštaja tretiraju kao artefakte iz neke davne i mumificirane prošlosti.

Premda je iskazivao rezerve spram dnevničke i autobiografske proze, potkraj života, kad se zatvorio u svoj stan u Zagrebu, u Rapskoj ulici 37 A, komunicirajući samo sa svojom djecom i surađujući s Akademijinim *Forumom* i Matičinim *Vijencem*, i sam je počeo improvizirati na takve, pretežno ispovjedne i intimističke teme, ostajući vjeran svom duhu i duhovitosti koji ga nisu napuštali do kraja. A strasti? Žmegač ih nije skrivao, ali ih je znao balansirati, modificirajući ih podjednako vješto u svom verbalnom i spisateljskom artizmu, u komuniciranju s bližnjima, ali isto tako u ophođenju sa studentima koji su imali sreću i privilegij da slušaju tako velika i neponovljiva profesora. A njegova neprolazna strast, njegova legitimna ljubavnica, zvala se po svemu sudeći Europa. Zeus se približio Europi u liku pitomog bika, a pitomost – kao sinonim za civiliziranost – u babilonskoj mješavini jezika i polemičkom vatrometu suprotstavljenih mišljenja bili su u temelju svih Žmegačevih pothvata. Koliko je to točno, otkrivaju naslovi njegovih knjiga, studije i eseji koje je pisao i sve što je za svog vijeka poduzimao. Najveća energija Habsburške Monarhije krila se u njezinoj izmiješanosti. To što je naučio od stare Kakanije,

koju su na panj svog kriticizma postavili Kraus, Musil, Krleža i toliki drugi, Žmegač je logično transferirao i na europski kontinent. Tko pripada maloj naciji, ima veće obrazovne obligacije: nitko to nije shvatio bolje i dalekosežnije od našega genijalnog germanista. Možda Europa u kojoj obitavamo nije ništa više nego utopija, ništa više nego san, ali Žmegač ga je sanjao tako da mu nitko ništa ne može prigovoriti, nego se pred njegovim snovima i njegovim idealima može samo pokloniti.

I, poslije svega, nezaobilazni Nietzsche. Slavni filozof možda se nije odveć osjećao Nijemcem, glorificirao je Italiju i svoje poljsko podrijetlo, a cirkularnost povijesno uvjetovanih mijena, uz zdušnu asistenciju njegove sestre Elizabete Förster, pretvorila ga je hoćeš-nećeš u promotora nacizma. U hrvatskoj književnosti Žmegač je prepoznavao refleksije velikih svjetskih imena, premda je i u potonjih tražio, pa i nalazio, eho matične sredine. Tako je u korespondenciji između Huga von Hofmannsthal i grofa Harryja Kesslera otkrio da je austrijski pjesnik, dramatičar i Straussov libretist u doba *fin de siècle* pohodio Dubrovnik, svjedočeći o njemu kao o najljepšem gradu koji je ikada vidio. U knjizi *Vesela znanost (Die fröhliche Wissenschaft)* Nietzsche je život identificirao s mogućnošću da ljudsko biće svoju srž pretvara u svjetlost i u plamen. Budući da je takvu filozofiju slijedio sa sebi svojstvenom dosljednošću, jedva bi se nešto drugo moglo zaključiti za zagrebačkog profesora. Svjetlost i plamen, to je u punini svog privatnog i profesionalnog lika sublimirao upravo naš Viktor Žmegač.

Kulturni vremeplov

Ako se film odlikuje nedosljednostima, roman *Grad bez Židova* svakako zaslužuje da bude otet zaboravu, ne samo zato što se ove godine navršilo stoljeće od njegova objavljivanja, a autoru stoljeće i pol od rođenja, ili pak zato što je bio bestseler (u ono doba 250 tisuća prodanih primjeraka), već ponajvećma zato jer se ono što je u njemu beletrizirano uvijek može ponovno dogoditi. A i Bettauerova sudbina dovoljno svjedoči o fanatičnom ekstremizmu s kakvim se suočava i današnji svijet

Piše Boris Perić

Demonstracije, ulični neredi, nasilje, pijana krčmarska politika, karizmatični kancelar, frenetično izglasavanje antisemitskog zakona i naposljetku izgon Židova iz države. Beskrajne kolone, vlakovi, suze i bol. Na prvi pogled ovo bi mogle biti scene iz jednog od nebrojenih dokumentaraca o Njemačkoj tridesetih i četrdesetih godina prošlog stoljeća, ali, eto, nisu. Posrijedi su uvodni prizori iz filma *Grad bez Židova*, snimljena u režiji danas potpuno zaboravljena austrijskog glumca, scenarista i redatelja Hansa Karla Breslauera, praižvedena u Beču 5. srpnja 1924. Film, koji se s današnjega gledišta doima kao mračna slutnja užasa koji će narednih decenija s usponom nacionalsocijalizma zadesiti ne samo Njemačku i Austriju nego i cijelu okupiranu Europu, izazvao je nakon prikazivanja ne samo niz kontroverzi nego i gnjevne demonstracije nacionalističkih ekstremista pred kinima, pa i kravale u njihovim dvoranama, jer se, što je također činjenica, svojom satiričnom fabulom nastojao narugati jednoj daleko starijoj tradiciji europskog, a posebice bečkog antisemitizma.

O čemu se radi? Zapala u duboku ekonomsku, financijsku i socijalnu krizu, kakva je diljem izmrcvarena kontinenta uglavnom i obilježavala godine prvoga svjetskog poraća, fiktivna država „Utopija“ u potrazi za „krivcem“ donosi zakon o izgonu svih Židova iz neimenovane prijestolnice, a potom i cijele zemlje. Iako je film nijem, iz tekstualnog dijela lako je pogoditi da se radnja odvija u glavnom gradu Austrije, u kojem je bar jedan dugovječni gradonačelnik – kršćanski socijalist Karl Lueger – javno isticao antisemitizam kao vlastiti politički program: „Znate, taj antisemitizam je vrlo dobro sredstvo agitacije kako bi se napredovalo u politici, ali kad ste jedanput na vrhu, više vam nije potreban, jer to je sport za rulju.“ Uistinu, u ozračju takva sporta film dočarava i izgon Židova, koji, prema ciničnim riječima kancelara, mogu sa sobom ponijeti „sav svoj imetak, ali u iznosu koji su prijavili poreznim vlastima“. Ali jao, nakon kratkotrajna uzleta „Utopiju“ ponovno zahvaća kriza, čak i dublja od prethodne, jer nema više ni židovskog kapitala, a ni poštene vanjske trgovine, s obzirom da je čitav svijet

bojkotira. A „najveći američki antisemit“, koji zemlji isprva odobrava velikodušne zajmove, potajno se ženi „bogatom židovskom kćerkom“ i zavrće financijsku slavinu.

Uz to, sužava se i kulturna dimenzija metropole, čak i u svakodnevnim običajima i navikama, jer, kako kaže upravitelj jedne u međuvremenu propale modne kuće: „Sa Židovima grad je napustila elegancija.“ U takvoj atmosferi, obilježenoj općim nezadovoljstvom, nezaposlenošću i inflacijom, jedan od izgnanih Židova, mladi slikar Leo Starkosch, kojeg za domovinu veže i strastvena ljubavna priča, vraća se pod lažnim identitetom iz Pariza u svoj rodni grad i ondje „subverzivnom akcijom“ – dočaranom u filmu plakatnim utjecanjem na javno mnijenje – uspijeva dovesti do rušenja zakona i povratka Židova u „Utopiju“. Velikonjemački vijećnik Bernart, koji je svojim glasom jedini mogao osigurati da rušitelji zakona ne dobiju za to potrebnu dvotrećinsku većinu, završava, pak, umjesto na sjednici parlamenta, u duševnoj bolnici, gdje ga u klaustrofobičnom ozračju vlastitih mora počinju proganjati Davidove zvijezde. Toliko o radnji filma, što ga je, iako je u to vrijeme već bio dobro pao u zaborav, nacistička propaganda s dolaskom na vlast zabranila i dala uništiti. Ipak, iz dviju kopija, sačuvanih ilegalno u Amsterdamu i Parizu, film je devedesetih godina prošlog stoljeća rekonstruiran (dakako, s dodatkom hepienda općeg izmirenja), tako da ga danas svaki znatiželjnik može pogledati u Austrijskom filmskom arhivu (a posredno i na YouTubeu).

Kao književni predložak za film poslužio je pak, satiričnošću daleko britkiji, pa i crnji istoimeni roman bečkog pisca i novinara Huga Bettauera (objavljen prvi put 1922), koji svoju „grotesknu distopiju“ ne naziva „Utopijom“, već jasno i glasno Austrijom i Bečom, referirajući se pritom na realne austrijske stranačko-političke prilike i opću političku klimu svog vremena (za razliku od filma, roman izrijekom spominje i „pobornike kukastog križa“). Pa i sam kraj romana, na kojem gradonačelnik Beča „subverzivnog“ Starkoscha dočekuje riječima „Dragi moj Židove“, filmu je očito morao biti naknadno nadodan, kako se cijela storija ne bi rasplinu-

Roman preksutrašnjice

la u ekspresionističkom „snu“ antisemitskoga parlamentarca Bernarta. Ako se film odlikuje nedosljednostima i slabim mjestima, koje mu je onodobna kritika zamjerala, roman *Grad bez Židova* svakako zaslužuje da bude otet zaboravu, ne samo zato što se ove godine navršilo stoljeće od njegova objavljivanja, a autoru stoljeće i pol od rođenja, ili pak zato što je bio bestseler (u ono doba 250 tisuća prodanih primjeraka), već ponajvećma zato jer se kobna „preksutrašnjica“, signirana u podnaslovu, uvijek može ponovno dogoditi. A i Bettauerova sudbina dovoljno svjedoči o fanatičnom ekstremizmu s kakvim se suočava i današnji svijet.

Uglavnom, Hugo Bettauer, izdanak imućne bečke židovske obitelji, koji se, nakon mladenačkog bijega od kuće i uzaludnog pokušaja da se skrasi u SAD-u, početkom 20. stoljeća vratio prvo u Berlin, gdje će kao novinar sklon razotkrivanju skandala zaraditi stotinjak sudskih tužbi zbog

„povrede časti“, a potom i u Beč, gdje će se između ostalog kao izdavač časopisa *Ona i on. Tjednik za kulturu života i erotiku*, specijalizirana za veze, seksualnost i erotske teme, naći na meti konzervativnih i nacionalno orijentiranih krugova, okrenuo se zarana pisanju socijalno angažirane literature, objavivši za života zavidnih dvadesetak zbirki pripovijedaka i romana. Za ranih godina tzv. Prve austrijske republike posvetio se i fenomenu antisemitizma, čiji su se zagovornici, kao što rekosmo, u međuvremenu fokusirali na grozničavu potragu za žrtvenim jarcem, odgovornim za sve nedaće koje su snašle poratnu Austriju.

U duhovnoj atmosferi tog „bečkog antisemitizma“, koji je u političkom spektru varirao od „umjerenog“ preko radikalnog do otvoreno nasilničkog, Bettauer, gimnazijski kolega daleko poznatijeg pisca i publicista Karla Krausa, započinje obračun s tim aspektom vladajuće politike i piše možda i ne tako fiktivan roman o Beču, koji na zasadama antisemitske političke retorike na najvišoj instanci odlučuje zakonskim dekretom izgnati Židove, ne bi li se na taj način neutraliziralo „zlo“. Premda nesvjestan monstroznih zločina koji će vrlo brzo uslijediti, Bettauer ih je na svoj način anticipirao; dovoljno povoda za to nudila mu je njegova konzervativna okolina, koja ga je difamirala kao „asfaltskog literata“, dok su nacionalsocijalisti, kojima Austrija u to vrijeme nije oskudijevala, njegov najpoznatiji roman u sebi bliskim glasilima proglasili „svjesnom židovskom provokacijom i rasnom propagandom“. Po Bettauerovim riječima, međutim, *Grad bez Židova* trebao je biti „sasvim zabavan romančić“, za koji da je inspiraciju pronašao u žrvljotini „Van sa Židovima!“ na zidu jednog bečkog javnog zahoda: „Taj vrisak čežnje potaknuo je u mojoj mašti razigrane misli o tome kako li bi se Beč razvijao kad bi se Židovi jednom zaista odazvali prijaznom pozivu i napustili ga.“

Omražen i demoniziran među konzervativcima i nacionalistima već i zbog liberalnih moralnih stavova koje je

Premda nesvjestan monstroznih zločina koji će vrlo brzo uslijediti, Bettauer ih je na svoj način anticipirao; dovoljno povoda za to nudila mu je njegova konzervativna okolina, koja ga je difamirala kao „asfaltskog literata“, dok su nacionalsocijalisti, kojima Austrija u to vrijeme nije oskudijevala, njegov najpoznatiji roman proglasili „svjesnom židovskom provokacijom i rasnom propagandom“

zastupao u svom „spornom“ tjedniku – zalagao se između ostalog za ravnopravnost žena, ukidanje seksualnih tabua, legalizaciju homoseksualnosti, dekriminalizaciju pobačaja i modernu zakonsku regulaciju razvoda – Bettauer tako, ne sluteći zla, 10. ožujka 1925. u svojoj redakciji u 8. bečkom okrugu prima u posjet svog ubojicu, dvadeset i jednogodišnjeg nacionalsocijalista Otta Rothstocka, koji će ga ustrijeliti s pet hitaca iz pištolja. Bečki sud Rothstocka će, istina, jednoglasno proglasiti krivim zbog ubojstva, ali će ga nedugo zatim osloboditi i uputiti u duševnu bolnicu, tvrdeći da je „za vrijeme izvršenja zločina bio u potpunosti neuračunljiv“. Otpušten iz klinike već 1927, ubojica će izjaviti kako je u trenutku počinjenja zločina bio „svjestan da je uklonio jednog od glavnih krivaca za demoralizaciju njemačke mladeži“, a pedeset godina poslije još se jedanput – u intervjuu

za austrijsku televiziju (ORF) – javno pohvaliti kako je svoje nedjeljo počinio „iz ljubavi prema vršnjacima, jer je jedan Židov htio erotizirati mladež i na tome zaraditi“. Iako se bečka politička kultura i prije odlikovala dovoljnom količinom nasilja, na Bettauerovo ubojstvo danas se uglavnom gleda kao na „novovrsnu eskalaciju“, jer sustavna hajka i huškanje ne samo da su mu prethodili nego je njima bilo i popraćeno. Tako će, primjerice, *Reichspost*, list Kršćansko-socijalne stranke, pohvaliti zločin kao „izvršenje narodnog suda“. „Kad je ubijen Hugo Bettauer“, poentirat će pak u svom časopisu *Baklja* Karl Kraus, koji, uzgred, o romanu svog šulkolege isprva nije imao previše pozitivno mišljenje, „kriv nije bio ubojica nego pokvarenost društva.“

Što se filma tiče, sudbina donekle slična Bettauerovoj svakako je snašla scenaristicu Idu Jenbach, koja je 1943. ubijena u getu u bjeloruskom Minsku, kamo su je 1941. deportirale nacističke vlasti. Sam Breslauer, koji se nakon loših kritika na račun njegove kvalitete počeo distancirati od vlastitog celuloidnog uratka, pristupio je, pak, u lipnju 1940. Nacionalsocijalističkoj radničkoj partiji, okušao se bez osobita uspjeha u pisanju kriminalističkih i ljubavnih romana te 1965. siromašan i zaboravljen umro u Salzburgu. Johannes Riemann, koji je u filmu tumačio ulogu Lea Starkoscha, priključio se nacistima već 1933. te u Berlinu stekao titulu „državnog glumca“, a za putovanja u okupiranu Poljsku nastupao je u ožujku 1944. u sklopu „zabavne večeri“ i pred stražarima i drugim osobljem koncentracijskog logora Auschwitz. Hans Moser, zacijelo najpoznatije ime glumačke postave *Grada bez Židova* (u filmu ga je dopala uloga antisemitskog vijećnika Bernarta) ostat će zapamćen kao jedan od rijetkih austrijsko-njemačkih glumaca koji je u mračno doba nacizma odbijao razvod od svoje židovske supruge, te mu je isključivo zbog velike popularnosti koju je stekao svojim mahom komičnim ulogama bilo dopušteno da i dalje glumi u njemačkim produkcijama.

Grad bez Židova (ulomak iz romana)

Od Sveučilišta do Bellarije gomila ljudi opsjela je poput bedema lijepu, mirnu i otmjenu zgradu Parlamenta. Cijeli Beč kao da se tog lipanjskog dana oko deset sati prijepodne okupio, ne bi li bio na mjestu na kojem se trebao odigrati povijesni događaj nesaglediva dometa. Građani i radnici, dame i žene iz naroda, nedorasli derani i starci, mlade djevojke, mala djeca, bolesnici u kolicima, sve se ondje bilo izmiješalo, politiziralo i znojilo se. I svako malo našao bi se netko oduševljen, tko bi iznenada pred krugom ljudi okupljenih oko njega održao govor, i svako malo negdje bi se zaorio poklič:

- Van sa Židovima!

Inače se kod sličnih demonstracija ljude kriva nosa ili posebno crne kose mjestimice znalo dobrano izmlatiti; ovaj put, međutim, nije došlo ni do kakva slična incidenta, jer Židova nadaleko nije bilo na vidiku, a k tome su i kavane i banke duž Franzens- i Schottenringa odvagunvši mudro sve mogućnosti zatvorile vrata i spustile rebrenice.

Iznenada silna dernjava raspara zrak.

- Živio doktor Karl Schwertfeger, živio, živio, živio! Živio osloboditelj Austrije!

Otvoren automobil doveze se polako kroz masu ljudi, koji se povukoše i napraviše mu mjesta. U automobilu sjedio je krupan stariji gospodin, čija je moćna lubanja bila prekrivena prozvoljno raspoređenim pramenovima sijede kose.

Skinuo je siv, mekan šešir savijena oboda, kimnuo oduševljenoj gomili i iskrivio lice u osmijeh. Ali bijaše to kiseo osmijeh, uvelike demantiran dvjema borama koje se od kutova usta spuštahu naniže. A upale sive oči gledahu preda se više tmurno negoli razdragano. Nasmijane djevojke pohrlile naprijed, vinuše se na bočne pragove kola, jedna slavljenu dobaci buket cvijeća, druga bijaše još drskija, pa dr. Schwertfegera zagrlila oko vrata i poljubi u obraz. Vozač, kao da bijaše naslutio kako se njegov gazda osjeća pri takvim izljevimaj emocija, naglo ubrza, pa stane, tako da djevojke od snažna trzaja popadaše unatrag. Pritom se ne ozlijediše, jer im gomila ublaži pad.

U zgradi Parlamenta nije vladalo divlje oduševljenje ulice, nego grozničavo uzbuđenje, prejako, a da bi pronašlo izraz prema van. Zastupnici, što se bijahu okupili do posljednjeg čovjeka, ministri, dvoranski podvornici, svi šutke i nemirno hodahu uokolo, čak se prepune galerije uzdržavahu od povika.

Čak se i među novinarima, gdje inače ne bješe nikakva stida, govorilo samo šapatom. A uspostavila se i jedna zamjedbe

vrijedna prostorna podijeljenost. Kompaktna židovska većina izvjestitelja stisnula je svoje stolce na okup, dok su referenti kršćansko-socijalnih i njemačko-nacionalnih listova sa svoje strane činili zasebnu skupinu. Inače bi se židovski i kršćanski novinari veselo ispremiješali, u krugu profesije nitko nije bio stranački određen, nego samo gospodin kolega, a kako su židovski novinari obično znali više novosti i mogli ih bolje iskoristiti, antisemiti među novinarima nalažahu se prema njima u snažnom odnosu ovisnosti. Taj dan, međutim, pakosni pogledi lijetahu iz kršćanskog kuta u židovski, a kad je mali Karpeles iz *Svjetske pošte*, koji netom bijaše pristigao, dr. Wiesela iz *Obrane* pozdravio sa „Servus, gospodine kolega!“, taj mu bez riječi okrene leđa.

Izvana i dalje navirahu novinari, među njima i predstavnici inozemnih novina, što taj dan bijahu pristigli u Beč.

- Ne možeš se ni pomaknuti – mrmrlja je Herglotz iz kršćanskog *Dana*, na što mu jedan kolega sitne, bradate glave i moćna pivskog trbuha uzvratil:

- No, još par dana i imat ćemo ovdje dovoljno mjesta!

Nakašljanje, smješkanje i smijeh s jedne strane, a s druge znakoviti uzvratni pogledi.

Jedan mlad, plavokos gospodin rumenih obraza klanjao se lagano uljevo i udesno.

- Holborn iz *London Telegrapha*! Stigao sam, nema sat vremena, i zaista se još ne snalazim. Prekjučer sam stigao iz Sidneyja, nakon polugodišnje odsutnosti iz Londona, sat vremena poslije toga sjedio sam ponovno u vlaku za Beč. Naš glavni urednik, taj tupan, nije mi rekao ništa doli: U Beču će sad biti zabavno, izbacit će Židove! Otputujte onamo i izvještavajte dok ne popucaju kabeli! Dakle, molim vas, bilo bi veoma prijazno s vaše strane ako biste me izvoljeli na brzinu instruirati.

Sve to bijaše izrečeno na tako ljupkom engleskom njemačkom da je napetost smjesta malčice popustila. Minkus iz *Dnevnog glasnika* prihvatio se, uz snažnu gestikulaciju, engleskog kolege i započeo riječima:

- Dakle, ja ću vam sve točno objasniti.

Ali dr. Wiesen ne dade mu da nastavi.

- Oprostite ćete, ali bilo bi bolje da vam tu instrukciju dademo mi!

Prijeteća tona, „mi“ znakovito naglašeno. I već se Holborn nađe u kršćanskom kutu, gdje Wiesel kratko i stručno objasni:

Žrtva atentata: Hugo Bettauer

- Što treba da se dogodi, to ćete odmah saznati iz usta našega saveznog kancelara dr. Karla Schwertfegera, koji će detaljno obrazložiti zakon o izgonu svih nearijaca iz Austrije. Pretpovijest je, ukratko, sljedeća: Nakon takozvane sanacije, koja je potrajala dvije godine, austrijske su se financije ponovno našle u neredu. Kad je vrijednost austrijske krune spala na dvije stotine centima, započeo je kaos. Ministarstvo za ministarstvom moralo je odstupiti, nastali su nemiri, svakodnevno je dolazilo do pljačkanja trgovina, do pogroma, bijes i očaj stanovništva nije više poznao granica i naposljetku su se morali raspisati prijevremeni izbori. Socijaldemokrati su se u predizbornu kampanju upustili bez novog programa, kršćansko-socijalni okupili su se, naprotiv, oko svog duhovnog vođe dr. Karla Schwertfegera, čije je geslo glasilo: Van sa Židovima iz Austrije! No, možda vam je i poznato – Holborn kimne, iako nije imao pojma – da su izbori doveli do potpunog sloma socijaldemokrata, komunista i liberala. Čak su i radničke mase glasale prema paroli „Van sa Židovima!“, a Socijalistička partija, prije toga relativno najjača, uspjela je spasiti jedva jedanaest mandata. Velikonijemci, međutim, koji su prošli dobro, također su se priklonili geslu „Van sa Židovima!“.

(s njemačkog preveo B. P.)

Stota obljetnica smrti Marcela Prousta (1871.–1922.)

Tvorac jedinstvene epopeje

Marcel Proust rodio se u Parizu u imućnoj građanskoj obitelji. Otac Adrien, liječnik i sveučilišni profesor, i majka Jeanne Weil iz ugledne židovske obitelji iz Alzasa bitno su odredili njegov egzistencijalni put. Majka je bila visoko obrazovana žena, savršeno je vladala engleskim jezikom, a obožavala je i prevodila Johna Ruskina, u čemu ju je slijedio i sin Marcel

Piše Jaroslav Pecnik

Priredivač Proustove zbirke eseja *Contre Sainte-Beuve* (integralno objavljena tek postumno 1954) Bernard de Fallois zaključio je da je Marcel Proust bio čovjek „jedne, jedine knjige“, veličanstvenoga romana epopeje u kojem je glavni junak sam pisac (javlja se u dvostrukoj ulozi kroz likove Marcela i Swanna), koji je praktički od prvih dana kada je počeo pisati, „genijalnom koncentracijom i zreлим duhom prepoznao bitni realitet umjetnosti i u svom ga je rukopisu marljivo oslikavao“. O tome nedvojbeno svjedoči „razvrstavanje“ nepreglednog Imnoštva korespondencije koju je vodio s različitim osobama, ali i citata i svih ostalih referencija koje nalazimo u njegovu „podsjetniku“, svojevrsnu dnevniku stvaralaštva koji je vodio cijelog života, a silno je važan za razumijevanje i tumačenje njegova djela. Proustova superiornost u odnosu na prethodnike kojima se divio (George Sand, Alfred de Musset, Charles Baudelaire i Alfred de Vigny), suvremenike, ali i niz književnih velikana koji su se pojavili nakon njega (Franz Kafka, James Joyce, Robert Musil i Virginia Woolf) bila je u tomu što pišući brojna djela nisu bili svjesni da uvijek pišu jednu te istu knjigu, dok je Proustu od sama početka to bilo jasno; toga je bio duboko svjestan i sve što je prethodno (u)radio na književnom planu bila je priprema, posvećenost (p)ostvarenju jednog, jedinstvenog monumentalnog djela koje je zamislio, a nažalost nije do kraja života uspio dovršiti. Pritom se služio različitim žanrovima, ali im se za razliku od ostalih nije pokorio ostajući uvijek svoj i osebujan. Eseji *Protiv Sainte-Beuvea* nastaja(ja)li su 1908–1910. i u njima Proust ironizira i kritizira Charlesa Augustina Sainte-Beuvea (1804–1869), velikoga francuskog književnog kritičara, pisca, akademika, profesora na Collège de France (bio je i neprijeporni *arbitrarius elegantiarum* u umjetnosti svoga doba) zbog „neprikladna miješanja života pisca i njegova djela“, ali kao i sve što je prije (na)pisao, za Prousta je to bilo samo nagomilavanje bilježaka, refleksija i impresija namijenjenih velikoj zamišljenoj sintezi za koje u razrađenoj formi poslije pronalazi mjesto u svom remek-djelu *U traganju za izgubljenim vremenom* (*À la recherche du temps perdu*, 1913–1928). Ta epopeja obuhvaća ciklus romana: *Put k Swannu* (*Du côté de chez Swann*), *U sjeni procvjetalih djevojaka* (*L'ombre des jeunes filles en fleurs*), *Kod Guermantesa* (*Le Côté de Guermantes*), *Sodoma i Gomora* (*Sodome et Gomorrhe*), *Zatočenica* (*La Prisonnière*), *Iščezla Albertina* (*Albertine disparue*) i *Pronađeno vrijeme* (*Le Temps retrouvé*) i po svojoj arhitekturi, ali i umjetničkoj logici, gotovo da u povijesti književnosti nema premca. Pisana je u maniri Honorea de Balzaca, ali kao himna ljepoti i životu, estetiци svakodnevnog. Cjelina romana obuhvaća više od tri tisuće stranica na kojima se pojavljuje oko dvije tisuće likova, od kojih je tristotinjak detaljnije obrađeno, a odnosi se na razdoblje od polovice 19. do početka 20. stoljeća. uključujući i Prvi svjetski rat. Za Denisa Tillinaca, autora *Rječnika zaljubljenika u Francusku* (*Dictionary amoureux de la France*, 2008), Proustovo je djelo „biserna niska raskošnih tonova i nijansi“; „njegovo traganje za izgubljenim vremenom zanos i opija svojim dugim rečenicama izlivenim u obliku dijamantnih suza koje stalno nadolaze poput morskih valova na pijesak“. Mnogi smatraju da je *Contre Sainte-Beuve* zapravo nulti svezak *U traganju za izgubljenim vremenom* u kojem je autor maestralno eksperimentirao i igrao se žanrovima, slično kao i u ranijem djelu *Zadovoljstvo i dani* (*Les Plaisirs et les Jours*, 1896) u kojima je „kristalizirao gotovo svaku rečenicu“ i dostigao savršenstvo kao malo tko u povijesti svjetske književnosti.

U Proustovim imaginarnim prostorima sreće u Combrayu, a stvarnom Illiersu (gdje se nalazilo imanje nje-

gove tete; gradiću koji je u čast velikog pisca 1971. preimenovan, tako da danas nosi ime Illiers/Combray) nalazimo ljepotu francuske provincije, suptilnost galske profanosti, osjećajnost svojstvenu građanskoj klasi koja se u to vrijeme nalazi na svom dekadentnom vrhuncu i možda je upravo trebalo, kako tvrdi Maurice Merleau-Ponty, da se u Francuskoj tog doba pojavi jedan židovski pisac, pa da sve dragulje beskrajnog duhovnog bogatstva i čari ovoga svijeta okupi unutar jednoga književnog djela, čime je zapravo Proust uskrisio fascinantant univerzum, svijet s bezbroj lica/maski, ali ipak bitno raspolučen na dvije cjeline koje se međusobno ogledaju i uklapaju svojim odrazima jasne klasne i rasne podvojenosti. Slika koju utjelovljuje vojvotkinja de Guermantes kada prolazi crkvom da bi zauzela svoje mjesto na misi slika je svijeta koji ujedno i nastaje i nestaje; autor je (o)slikao stvarni svijet, ali ga je oblikovao prema svojim mislima, mašti, osjećajima i filozofiji, a sve kako bi pokušao dokučiti (s) misao postojanja, ljudskih htijenja i žudnji u „neuhvatljivom procesu prolaznosti svega (ne)živog“. A to je moguće samo ukoliko se pobijedi vrijeme, jer ono je kriterij, filter svih vrijednosti, ono je prostor prolaznosti i smrti. Ali kako pobijediti nepobjedivog, pita se Proust. On misli da se oživljavanjem vlastite prošlosti može usporediti, „izbrisati prolaznost“, traganje po arheologiji vlastitog bića; odnosno oživjeti i pronaći izgubljeno vrijeme. Time smo možda prividno pobijedili vrijeme, ali ne i smrt. Onaj okus kolačića umočen u lipov čaj na piščevu nepcu, koji mu je teta svakog jutra davala, majčin poljubac za laku noć, miris rupčića koji evocira plažu Balbeca, pogled na Delft, zvuk zvona crkve u Combrayu, Veneciji ili Vinteuilov septet koji glavni junak pažljivo sluša i u kojem u raskošnom *arpeggio* prepoznaje frazu sonate i niz drugih poznatih detalja, pronalaze u Proustovoj imaginaciji kroz vibracije boja, mirisa i okusa svoje subjektivne, ali i objektivne dimenzije i u sadašnjosti oživljavaju prošlost. Sve te vizije oslobađaju nas „okova vremena“ i postaju bogatije i sadržajnije čak i od sama stvarnog događaja. Time Proust na začudan način otvara prostore tzv. četvrtne dimenzije rođene iz našeg sjećanja; prepoznaje odraze zagubljenih fragmenata, a sve to može spasiti jedino umjetnost. Utoliko je ona jednako važna koliko i život, utoliko je *U traganju za izgubljenim vremenom* novodobna knjiga nad knjigama, svojevrsan san o knjizi koju nikada nitko neće moći dopisati u punini senzibilnosti sadržaja kao što je to mogao Proust. Svjestan nemogućnosti dohvaćanja savršenstva, bio je duboko nesretan i taj osjećaj pokušava(va) je prevladati iscrpljujućim i svakodnevnim pisanjem. Ako se itko uspio približiti idealu savršenstva, to je bio upravo Proust, čije je djelo tematskim, kompozicijskim i jezičnim bogatstvom postalo duhovnom baštinom naše civilizacije. Ciklus romana protkan je brojnim antologijskim rečenicama i analizama u kojima nije prikrivao vlastito židovstvo, homoseksualne sklonosti, simboličke izvore, tako da u psihologijskom smislu i narativu imaju suštinsko značenje i u mnogome se oslanjaju na Freudovu filozofiju, koja je upravo u Proustovu djelu dobila puni estetski izraz.

Marcel Proust rođen je 10. srpnja 1871. u Parizu u imućnoj građanskoj obitelji; otac Adrien, poznati liječnik i sveučilišni profesor, i majka Jeanne Weil iz ugledne židovske obitelji iz Alzasa, bitno su odredili njegov život i stvaralaštvo. Majka je bila visoko obrazovana žena, savršeno je vladala engleskim jezikom, obožavala je i prevodila Johna Ruskina (u čemu je poslije slijedi i Marcel), s istančanim smislom za glazbu i umjetnost općenito. Sve je to prenijela na sina kojeg je obožavala. Smatrala se krivom za njegovu bolest jer je zbog trauma izazvanih nemirima i revolucionarnim vrenjem Pariške komune i tek svršena krvavog francusko-njemačkog rata prijevremeno rodila, tako da je od djetinjstva imao tešku kroničnu astmu

Stvarnost u estetici: Marcel Proust

koja je odredila ritam i način njegova života. Nakon što je Marcel rođen, liječnici nisu vjerovali da će dugo živjeti i stoga mu je majka posvetila svu moguću pažnju i ljubav. Iako je poslije rodila još jednog sina, Roberta (postao je poznati kirurg), Marcel je ostao njezin miljenik, a Robert se nakon bratove smrti posvetio sređivanju njegove goleme ostavštine. Bila je tu riječ o pedesetak debelih, gusto ispisanih i teško čitljivih bilježnica koje je trebalo dešifrirati. U svakom slučaju, Proustova je ostavština po opsegu jedna od najvećih u povijesti svjetske književnosti. Marcelovo djetinjstvo protjecalo je u ozračju majčina izraelitizma i katoličanstva tete Leonie; 1882. počeo je pohađati slavni licej Condorcet i odmah se nametnuo blistavom inteligencijom i profinjenim manirama. Bio je najbolji učenik u klasi na kojeg su veliki utjecaj imali njegovi profesori književnosti Gaucher i filozofije Darlu. Nakon mature (1889), kao dragovoljac služio je vojni rok u Orleansu, a potom je upisao studij prava (1893) i književnosti (1895) i za to je vrijeme, sve dok ga bolest nije „zaustavila“, živio intenzivnim društvenim, mondenim i pomalo snobovskim životom. Na studiju se oduševljavao predavanjima slavnoga filozofa Henrija Bergsona, koji se vjenčao s Marcelovom sestričnom Louise Neuberger. U salonima se zblizao s brojnim piscima, slikarima i skladateljima, ali i uglednim i utjecajnim damama pariškoga visokog društva poput kneginje Mathilde i grofice de Greffulhe. Posebice je bio rado viđen gost u salonima *mesdames* Strauss, Aubern, Arman de Caillavet i Madeleine Lemaire; družio se sa sinom slavnoga kompozitora Bizeta, upoznao je Anatolea Francea i intenzivno posjećivao kazališta i izložbe. Zaljubio se u Jeanne Pouquet, prijateljevu zaručnicu, živeći naizgled životom „beskorisna genija“, kako su neki kritičari odredili piščevu mladost. Ali to se moglo učiniti samo površnu promatraču; istina, ponašao se i naizgled živio životom dendija, vrsna kozera koji duhovitim pričama plijeni pozornost sredine, ali sve što se govorilo, kao i sve što bi vidio i čuo, pomno je dokumentirao u svoje bilježnice, i sve su to bile skice, „pjesme u prozi“, koje su mu poslužile da napiše autobiografski roman *Jean Santeuil*, na kojem će raditi do 1899, kada nezadovoljan napisanim odustaje od posla, tako da je djelo objavljeno tek postumno, 1952, a suvremena ga kritika tumači kao uvod velikoj kompoziciji traganja za izgubljenim vremenom.

Za vrijeme Dreyfusove afere (1897–1899), zgrožen silinom francuskog antisemitizma, prvi i jedini put postavio se kao *homo politicus*; zajedno s Émileom Zolom organizirao je peticije u korist nesretno optužena časnika francuske vojske, a zapravo (o)suđena samo stoga što je bio Židov. Skupljao je novac za njegovu obranu, ali se razočaran pristranim odlukama suda i licemjerjem građanskog društva povukao iz političkog i javnog života, a i zdravlje mu se počelo sve više pogoršavati. No nastavio je neizravno i pod cijenu ostracizma pisati u korist nesretnoga kapetana Alfreda Dreyfusa, obrazlažući to identitetskom

židovskom, ali i općeljudskom solidarnošću. Utjehu je uvijek, kao i u svemu drugome, nalazio kod majke; ona ga je poticala na rad i kako je sam često izjavljiva, bila je smisao njegova života, rada i etike. Očevu smrt (1903) teško je prebolio, ali majčina ga je smrt (1905) naprosto dotukla. Nakon što je umrla, Marcel se posvema promijenio i praktički se počeo izolirati od okoline. Iz prigradске vile u Bolonjskoj šumi preselio se u središte Pariza (Boulevard Haussmann), gdje je danju po preporuci liječnika spavao (bio je alergičan na danje svjetlo), a noću je radio, izlazio u šetnje ili se s prijateljima družio u salonu hotela Ritz. Kako bi se ogradio od gradske buke i vreve, spavaću je sobu obložio plutom i upravo u tom je ambijentu ispisao najveći broj stranica svoga remek-djela. Majka mu je ostavila golem imetak i zahvaljujući tomu Marcel si je mogao dopustiti lagodan život. Tijekom života zaposlen je bio kratko (1896), zapravo volontirao je u čuvenoj pariškoj biblioteci Mazarine; uglavnom je putovao Europom, a posebice su mu u književnom smislu bila važna ljetna putovanja (1907–1914) po Francuskoj, stazama starih katedrala, o kojima je 1904. napisao briljantan esej *Smrt katedrala (La Mort des Cathedrales)*. Uglavnom je putovao u pratnji svoje životne ljubavi, svoga vozača Agostinellija, na javno zgražanje pariške malograđanštine. Prijelomna točka njegova života u stvaralačkom smislu, dakle taj *annus mirabilis*, bila je 1909, kada se posve posvećuje pisanju *U traganju za izgubljenim vremenom*; prvi svezak *Put k Swannu* dovršio je 1912, ali za njega nije mogao naći izdavača. Andre Gide, urednik tada najvažnijeg pariškog nakladnika La Nouvelle Revue Française odbio je roman smatrajući ga nedoradenim, tako da ga je na koncu tiskao sam pisac u vlastitoj nakladi. Tempo ostalih izdanja usporio je Prvi svjetski rat, drugi svezak *U sjeni procvjetalih djevojaka*, umjesto 1914. kako je bilo planirano, tiskan je tek 1918, i to kod izdavača koji ga je prvobitno odbio. Knjiga je na prijedlog Leona Daudeta dobila nagradu *Goncourt* i tako je slavni dendi preko noći postao još slavnijim piscem.

Posljednje tri godine života proveo je u grozničavu radu; svjestan kako mu zbog uznapredovale bolesti preostaje malo vremena, ni sa kim se više nije družio i osim vjerne sluškinje nikoga nije primao. Rijetko bi noću izlazio u šetnju i prilikom jedne takve šetnje u listopadu 1922. prehladio se i ubrzo nakon toga umro od upale pluća 18. studenog iste godine. Sahranjen je na glasovitom pariškom groblju Pere Lachaise.

Iako je bio odgojen kao rimokatolik, u svom se djelu stalno vraćao vlastitom židovskom identitetu, prije svega sjećajući se majke, njezinih roditelja i rodbine; upravo je on uvjerio Anatolea Francea (poslužio mu je kao predložak za lik pisca Bergotta) da se angažira u slučaju Dreyfus. Tri važna lika *U traganju za izgubljenim vre-*

menom osobe su židovskog porijekla: slavna glumica Rachel, intelektualac Albert Bloch i asimilirani Židov Swann, zapravo sam autor, koji se tijekom afere Dreyfus u potpunosti identificirao sa svojim židovstvom. Dobar dio francuske kritike smatra da nema pisca koji je efektivnije poetizirao „banalnost svakodnevice“ i sve njezine opsesivne rituale od Marcela Prousta, koji je uspio nemoguće, tj. ukazati na kontinuitet vremena sadržan u diskontinuitetu naših osjetila i osjećaja. Autorova bolest i dokolica na magičan su način obilježile njegovo djelo; dokolica mu je omogućila da postane pozoran promatrač, analitičar i kroničar epohe, posebice društvenih anomalija i ljudskih slabosti, a bolest da riječi oblikuje odgovorno i senzibilno, profinjeno po-etično. Njegovi misaoni labirinti sastavljeni su od dugih rečenica, a svaka za sebe mala je saga o dugom sazrijevanju pametnog, ambicioznog, zanesenog, ali i povodljivog mladića Marcela, jednog od junaka *U traganju za izgubljenim vremenom*, koji je željan nježnosti, pažnje i ljubavi i koji se teško bori s emotivnim i socijalnim iskušenjima. Istina je da je veliki ciklus romana hermetično djelo, u kojem je pak na jedinstven način izmirena žudnja za vječnošću i svakodnevno dokoličarsko „trošenje“ vremena i upravo ga je stoga teško čitati i pratiti, tako da se danas, kako kažu zlobni kritičari, daleko više citira negoli čita. Ali, taj prustovski *locus classicus*, taj vatromet boja, mirisa i zvukova, misli, osjećaja i impresija, čini to djelo prepoznatljivim simbolom francuske, ali i europske novodobne kulture. Proust je, kao i Kafka u dilemi što odabrati: život i ljubav ili pisanje, odabrao pisanje, a potom se zatvorio u svoje nedokučive svjetove, usprkos tomu što se tijekom boravka u Cabourgu, u Normandiji, zaljubio u nepoznatu lijepu djevojku.

Uz vrijeme, glavni je lik Proustova romana rijeke Marcel. Nosi piščevo ime; to nije slučajno, jer je i on, kao i sam autor, na mnogo načina povezan s drugim likovima

Zgrožen silinom francuskog antisemitizma, za vrijeme Dreyfusove afere (1897–1899) jedini se put postavio se kao homo politicus. Zajedno s Émileom Zolom organizirao je peticije u korist nesretno optužena časnika francuske vojske, a zapravo osuđena samo zato što je bio Židov

u društvenom, prijateljskom, ljubavnom ili obiteljskom smislu. I izmaštani Marcel od djetinjstva boluje od patološki preuveličane osjetljivosti i uspomene iz djetinjstva u njemu uzrokuju prave eksplozije osjećaja i bure unutar nespoznatljive (pod)svijesti. Pozorno se zagledajući u svog junaka, Proust zaključuje: ma koliko čovjek bio prirodno obdaren, mora naučiti i vidjeti i osjećati, ali i misliti, jer samo u toj kombinaciji moguće je s profinjnim umijećem ispuniti svaki doživljeni trenutak neprocjenjivim bogatstvom. Osim toga, Proust je bio uvjeren da do promjena u čovjeku može doći ne samo zbog „vanjskih okolnosti“ (obitelj, društvo) nego i iz posve neobjašnjivih razloga, u čemu slučaj često može biti presudan. Drugi glavni lik Swann također je usko povezan s piscem, ali zapravo je novodobna verzija viteza de Griexa, junaka romana Antoineta François abbe Prevosta *Manon Lescaut* (1731). Proust je bio uvjeren da nema sretne ljubavi i da su pojmovi ljubav i neuzvrćena ljubav jedno te isto. Nema ljubavi bez patnje, a u trenucima uživanja i radosti uvijek je prisutan strah od rastanka. U svom rukopisu prati kako se iz uzgrednih impresija kao što su miris parfema, boja glasa, glazbena fraza, Botticellijeva freska, rađaju i ljubav i tragedija, budući da je velika i istinska ljubav uvijek „neostvareni san o sjedinjavanju duša“.

Jean Paul Sartre u svom djelu *Bitak i ništavilo (L'Être et le néant, 1943)* ključnu pozornost posvećuje Proustu, tvorci novoga francuskog romana Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute i Michel Butor priznaju ga za svog prethodnika, a Samuel Beckett tvrdio je da je Proust jedini autor vriedan pozornosti. Roland Barthes u knjizi *Zadovoljstvo u tekstu (La Plaisir du texte, 1973)*, Georges Bataille u svom radu *Literatura i zlo (La littérature et la mal, 1957)*, Paul Ricoeur u studiji *Povijest i istina (Histoire et vérité, 1955)*, Emmanuel Levinas u djelu *Vrijeme i ostalo (Le temps et l'autre, 1983)* i Maurice Merleau-Ponty u predavanju naslovljenu *Utemeljenost osjećaja*, da spomenem samo neke velikane francuske kulture, naglašavaju Proustovu osebnost i jedinstvenost i smatraju ga piscem koji je presudno obilježio epohu. Gilles Deleuze u studiji *Proust i znakovi (Proust et les signes, 1999)* zaključuje: „Pravi je život zahvaljujući velikom piscu konačno osvjetljen, objašnjen; jedini pravi život je onaj u umjetnosti jer ona omogućava intersubjektivnost, tako da Proustovo umijeće čak i smrt čini manje uvjerljivom. Jedina nada života skrivena je u esteticima.“ Ali nad cijelim Proustovim djelom i dalje lebdi nešto nestvarno što nije moguće izraziti uobičajenim rečenicama; za to je potrebno barokno bogatstvo i snaga riječi, polifonija protkana znakovima vremena u traženju istine, ili kako je to u svom paradoksu majstorski iskazao Roland Barthes: „Nije to Proustov život što pronalazimo u njegovu djelu, već obratno, to je djelo koje nalazimo u Proustovu životu.“

Figure mišljenja

Ideologija kao propaganda, teror kao politika izvanrednoga stanja i totalna kontrola života građana koju provode tajne policije, čine totalitarizam ne samo izvornim fenomenom moderne već i stvarnom prijetnjom obnove vladavine u novoj formi u doba globalnoga kapitalizma

Piše Žarko Paić

Franz Neumann (1900–1954) bio je njemačko-židovski politički teoretičar, jedan od utemeljitelja Studentskog socijalističkoga udruženja u Frankfurtu. U Wrocławu, Leipzigu, Rostocku i Frankfurtu studirao je pravo, a tijekom Weimarske republike bio je angažiran kao pravni savjetnik Socijaldemokratske stranke. Bio je zacijelo jedan od prvih istaknutih intelektualaca u Njemačkoj kojeg su nacisti utamničili u travnju 1933. Nakon mjesec dana provedenih u zatvoru prebjegao je u Veliku Britaniju i ondje obranio doktorat iz političkih znanosti. Na preporuku mentora Harolda Laskog 1936. pridružio se Frankfurtskome institutu za društvena istraživanja koji je djelovao u SAD-u kao svojevrsnome egzilu za kritičke intelektualce iz Europe. U okviru djelatnosti toga znamenitog instituta bavio se kritičko-teorijskom analizom fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma. Tako je nastala glasovita knjiga *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933–1944*. Uz knjigu Hanne Arendt *Izvori totalitarizma* to se Neumannovo djelo smatra najvažnijim u korpusu klasične literature o totalitarizmu uopće.

Nema nikakve dvojbe da je posrijedi ključan politički teoretičar 20. stoljeća i jedan od utemeljitelja politologije kao društvene znanosti u svijetu.

Franz Neumann u knjizi *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933–1945* ustvrđuje da Treći Reich ne iskazuje konkretnu ideologiju, niti posjeduje koherentnu strukturu vladavine. Poput Behemota u židovskoj eshatologiji i Hobbesovim spisima o kaosu i anarhiji političkoga bezakonja, riječ je o čudovištu koje simbolizira bespravlje i nestanak temeljnih civilizacijskih odredbi na kojima počivaju ljudska društva. Pritom su odlučna četiri odvojena središta moći koja se preklapaju: (1) nacistička stranka; (2) državna birokracija; (3) vojska i (4) zapovjedna ekonomija državnoga monopolskog kapitalizma. Ono što povezuje sva ta četiri strukturalna središta moći jest ideologija i teror njemačke ekspanzije i osvajanja svijeta. Neumannova je studija nakon poraza nacizma i pobjede saveznika u Drugom svjetskome ratu bila paradigmatička za američku politiku 4 D: (1) denacifikacije; (2) demokratizacije njemačkoga društva; (3) demilitarizacije i (4) dekartelizacije ekonomije. (Franz Neumann, *Behemot:*

Povratak Behemota?

Teorija totalitarizma: Franz Neumann

The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944. Ivan R. Dee, Chicago, 2009.)

Ono što čini bit totalitarne vladavine u nacizmu za Neumanna jest to da totalna država kao ne-država kaosa i bezakonja počiva na logici izvanrednoga stanja. Prema tome, način totalitarne vladavine ne ostvaruje autonomiju politike pred ekonomijom i kulturom, kako je to u svojim spisima tvrdio Carl Schmitt. Riječ je o apsolutizaciji politike kao nove tehnologije moći u svrhu izgradnje imperija. Raspad nacionalne države i imperijalizam, za Arendtovu i Neumanna, predstavljaju posljedicu raspada ideje političke modernosti. *Na mjesto liberalnoga shvaćanja države ne dolazi, dakle, autoritarna već totalna država. Ona nema težnju vladati unutar tradicionalnoga prostora suverenosti nacije-države. Mobilizacijska funkcija totalnosti označava kretanje u smjeru osvajanja drugih prostora.* Ali pojam *totalnoga mobiliziranja*, koji potječe iz mišljenja Ernsta Jüngerera, ne pripada tek ideji totalne države. To je bit tehnički ustrojena svijeta na temelju bitka kao samspostavljenosti subjekta. Bez totalnoga mobiliziranja ne postoji mogućnost tehničke bezuvjetne vladavine. (Martin Heidegger, *Zu Ernst Jünger*, GA, sv. 90, V. Klostermann, Frankfurt/M., 2004.) U tome su fašizam, nacizam, boljševizam i amerikanizam svjetsko-povijesni sustavi vladavine bez bitne razlike. Geopolitika se uz ideologiju i permanentni teror pojavljuje doktrinom osvajanja svijeta na temelju ideje o vladavini sudbinski određena naroda/rase i kulture. Oboje, i Arendtova i Neumann, jasno pokazuju da antisemitizam nije bio nikakav „model kulture“ tzv. običnog Nijemca, kako to tvrdi Daniel Goldhagen u studiji o Holokaustu. (Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Vintage, New York, 1997.)

Mržnja prema Židovima tvori bit ideologije koja je postala zločinačka osnova istrebljenja Židova samo zato što je postala političko sredstvo totalne vladavine. Razlika je u tome što Hannah Arendt permanentni teror nacizma ne smatra sredstvom totalne vladavine kao forme monopol-skoga kapitalizma poput Neumanna. Za nju su teror i logori artikulacija političko-ideologijske brutalnosti nacizma i staljinizma, s tom razlikom što nacizam svoju ideologiju ne konstruira iz ideje i doktrine slobode, jednakosti i pravednosti budućega svijeta rada kao kraja povijesti, već iz djelovanja Vođe i postavljanja „prirode“ kao nužnosti odstranjenja Drugih (Židova, Roma, Slavena, homoseksualaca, marginalnih skupina). Totalna država izgrađena je u nacizmu na temeljima totalne konzervativne revolucije. Problem Neumannove analize jest u tome što tvrdi da nije postojala nikakva ideologijska osnova za upravljanje državom. Bezakonje i logika izvanrednoga stanja, dođuše, pretpostavlja primat politike nad ekonomijom. No kada se država organizira kao pokret koji kontrolira Vođa i njegova ideologija s pomoću partije, vojske i zapovjedne ekonomije monopol-skoga kapitalizma, tada više nije riječ o suverenosti i slobodi kao legitimnosti države koja vlada nad društvom. Golo nasilje vlada svakodnevicom, a strah se uvlači pod kožu. Više nitko nije siguran. *Teror postaje nadomjesnom logikom izvanrednoga stanja, a logori eksperimentom nastajanja nove forme vladavine. Ona počiva na neljudskome kao takvome (biologizam i eugenika).* Totalna država u nacionalsocijalizmu za Neumanna se određuje kao depolitiziranje državnosti i kao birokratska forma organizacije. (Peter Intelmann, Franz Neumann: *Weimar, Nationalsozialismus – und was dann?*, u: Samuel Salzborn (ur.), *Kritische Theorie des Staates: Staat und Recht bei Franz L. Neumann*, Nomos, Baden-Baden, 2009, str. 57–75. i Lars Resmann, *Der totale Staat als Un-Staat: Hannah Arendt und Franz Neumanns politische Theorien totalitärer Herrschaft*, str. 161–193.)

Za razliku od takva ne-državnoga stanja, društvo u totalitarnoj vladavini nacizma jest dualno kao sprega spontanosti novonastalih institucija „građanske“ poslušnosti i kao mobilizacijska struktura organiziranja odozdo. Upravo je to glavni problem totalitarizma. Razaranje društva ne znači tek stvaranje podanika. Ima još nešto gore. A to je preobrazba u masovnoga deindividualiziranog „običnog“ građanina, kako u nacizmu tako i u staljinizmu. Govor o „posve običnom Nijemcu“, o onome što književno-povijesno obilježava duh malograđanskoga mentalnog sklopa Srednje Europe, jest govor o poslušnosti i pokornosti poretku totalne države. U ogledu *Građanska neposlušnost* upravo je Hannah Arendt uočila koliko je za razvitak javne slobode bitna građanska hrabrost. (Hannah Arendt, *Građanska neposlušnost*, u: *Politički eseji*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 1996, str.

223–262. S engleskoga preveo Žarko Puhovski.) Čin građanske neposlušnosti (*civil disobedience*) postaje nemogućom gestom otpora u totalitarnome poretku vladavine. Sve ono što vrijedi za liberalnu demokraciju nestaje u totalitarizmu. Biti pojedincem sa savješću čini se više od etičke obveze. To znači biti na putu povratka ljudskoga dostojanstva u događaju suprotstavljanja sustavnom zločinu. Karl Jaspers zbog toga je i odredio bit totalitarne vladavine NS-države kao zločinačku politiku terora. (Karl Jaspers, *Wohin treibt die Bundesrepublik? Tatsachen – Gefahren – Chancen*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1966.) Ona nije bila eksces, već unutarnja nužnost za nacizam kao i bezuvjetna dužnost poslušnosti ideji s onu stranu razuma i uma. U tome je čudovišna novost totalitarizma. S njime se događa kraj svega onoga što je krasilo metafizičke obrise ideje čovjeka i njegovih prava na Zemlji. Nečuvene su masovno-psihološke posljedice baš u tome što se neustrašivost pojedinca pred stvarnom moći diktature ideologijsko-politički kažnjava njegovim sramoćenjem i konačnom likvidacijom.

Nevolja je u tome što se uskrnuće totalitarizma može dogoditi u posve novoj formi političkoga poretka koji u sebi skriva upravo ono što suvremenost danas pokazuje u mnoštvu javnih likova. Riječ je o autokratskoj tiraniji koja prijete posvemašnjim potonućem demokracije i prosvjetiteljstva u bezdan

*Dok u postsovjetskom poretku nakon 1950-ih i smrti Staljina postoje disidenti kao „unutarnji neprijatelji“ komunizma, nemoguće je čak i pretpostaviti postojanje subverzivne kritike fašističkoga poretka vladavine. Nakon što je pojedinac izgubio status subjekta u „novome društvu“, nestaje bilo kakva mogućnost radikalnoga otpora. To ujedno znači da nestaje i povijesno sjećanje. Ono se briše i uništava u ime Gleichschaltunga nove totalitarne kulture. Društvo više uopće nema mehanizme sjećanja. U sustavu logora nacizam stoga nema unutarnjih neprijatelja poretka. Učinak totalne države u njezinu pravnome kaosu i bezakonju izvanrednoga stanja jest nestanak suverenosti nacije-države u korist nastanka naddržavne strukture upravljanja s pomoću permanentnoga terora. Između Hanne Arendt i Franza Neumanna u analizi nastanka nacizma postoji podosta suglasnosti. Ponajprije se to odnosi na razlikovanje onoga što pripada uvjetno rečeno bitku kao moći i biću kao vladavini. Totalna država nečuvana je organizacija moći koja djeluje u izvanrednome stanju. Bespravlje rezultira bezakonjem, a pravna država (Rechtstaat) suspendiranjem građanskih prava uspostavlja svoju vlast kao totalitarna diktatura uz pomoć ideologije antisemitizma, terora i koncentracijskih logora. I Arendtova i Neumann polaze od pretpostavke da se raspad europske suverenosti u pojmu nacije-države izvodi nakon Prvoga svjetskoga rata. No problem nastaje otuda što se teror kao jedan od glavnih načina ostvarenja vladavine totalne države ne može objasniti nikakvim uzročno-posljedičnim razlozima raspada „racionalnoga“ poretka prava. Znamo da je dvadesetih godina 20. stoljeća na predavanju u Barceloni Carl Schmitt pojmom depolitiziranja i neutraliziranja političkog odredio liberalnu ideju tržišne regulacije suverenosti nacija-država u europskom *ius publicum*. (Vidi o tome: Thomas Vesting, *Erosionen staatlicher Herrschaft: Zum Begriff des Politischen bei Carl Schmitt*, Aör, br. 117/1992., str. 9.)*

Država, nasuprot tome, svojevrsno je repolitiziranje prava uz pomoć nepravni sredstava. Ono što pak Neumann smatra odlučujućim za totalitarnu vladavinu nije nikakvo pravno ni ideologijsko legitimiranje nacizma, nego upravo suprotno – čisti i brutalni teror s krajnjom nakanom razaranja kako građanskoga društva tako i liberalne konstrukcije države.

U interpretaciji Neumannove teorije totalne vladavine nacizma Lars Rensmann izvodi postavku o *polikraciji nasilja*, a pod time podrazumijeva totalnu državu kao pluralističku ne-državu. Još jednom smo suočeni s pa-

radoksalnim samorazumijevanjem onoga što nema analogije u povijesti. I baš stoga nastaju poteškoće. Kada bi totalna država nacizma, korporativizam fašizma i partijska država staljinizma bile samo i jedino razaranje liberalno-demokratskoga nasljeđa moderne, sve bi bilo posve jasno. Problem nastaje otuda što je čitav sustav ekonomije, politike i kulture izveden ujedno totalno racionalno i tehnički besprijekorno. Utoliko se opravdano može govoriti o organiziranome kaosu države koja se ne zasniva na ideologiji zločina, nego je zločinačka sama država u tom pogledu što organizira cjelokupni život svojih državljana ne kao građana nego kao depolitiziranih podanika u birokratskome stroju upravljanja. Ta i takva totalna država može jedino počivati na golom nasilju i na ideologiji koja to i nije jer ne djeluje kao u staljinizmu prikazivanjem iluzije stvarnosti kao prave stvarnosti. Krajnji cinizam hitlerizma proizlazi iz programa sustavnoga uništenja Židova u Europi svim sredstvima. Brutalnost terora nad građanima totalne države ne-njemačkoga podrijetla postaje sredstvo/svrha poretka bez ideologije ili ideologije bez poretka. U obama slučajevima riječ je, prema Neumannu, o autoritetu moći koja više nema nikoga iznad sebe. To je bitna razlika od utemeljenja ustavne države. Totalna država nema legitimnost ni u sebi samoj, već jedino u općenitoj volji naroda/rase neposredno iskazane voljom za moć diktatora ili Vođe. Vratimo se još za trenutak problemu određenja antisemitizma kao ideologije nacističkoga pokreta. Ako totalna država, prema mišljenju Neumanna, zapravo ne ispunjava funkcije države zato što počiva na bespravlju i bezakonju kao načelu vođenja politike, tada ni ideologija mržnje prema Židovima ne odgovara shvaćanju ideologije od Marxa do suvremenih teoretičara. Kako opravdati tu tvrdnju?

Ne čini li se Neumannova analiza, kao i Pollackova i Fraenkelova o dualnoj vladavini, istodobno pronicavom i neoperabilnom? To posebno vrijedi za postavku o ne-državnome i ne-ideologijskome načinu djelovanja NS-države. Antisemitski diskurs u svakodnevnom govoru i prije uspostave nacizma kao vladavine jedne stranke i Vođe suspendiranjem parlamentarne demokracije posredovan *Protokolima sionskih mudraca* kao neautentičnom i neskriveno propagandnom literaturom koja je trebala dokazati zavjeru „svjetskoga židovstva“ protiv ne samo Nijemaca nego i čitavoga kulturnoga svijeta, određuje doktrinu i praksu totalitarnoga pokreta političke moderne. U tom pogledu riječ je o nečemu što prethodi *Auschwitzu*, ali nipošto u uzročno-posljedičnom nizu genetskoga determinizma. *Totalitarna forma vladavine odlučujuća je za pokretanje onoga što predstavlja nečuvani užas radikalnoga zla. Bez terora i logora sve to ostaje na razini diskursa i nasilja u tzv. svijetu života, iako se provlači i kroz aparate države i društva kao latentna struktura masovne svijesti.* Razlog što Neumann odriče samostojnost ideologije u konstrukciji totalne države nacizma leži u tome što antisemitizam ne može biti dovoljan razlog diskurzivno-političke moći djelovanja ideologije kao takve. Utoliko je politička moć sadržana u iracionalnoj racionalnosti permanentnoga terora i logora mnogo važnije sredstvo/svrha djelovanja od bilo kakve manipulacije svješću. *Rasno načelo u nacizmu i progon razvlaštene građanske klase i bivših pripadnika vrhuške komunističke partije u staljinizmu pokazuju se bitnim točkama onoga na što moderna ideologija masovnoga društva usmjerava pozornost. To može biti samo konstrukcija Drugoga kao neprijatelja. Za totalitarnu vladavinu Drugi može postojati samo kao mrtav Drugi ili kao neprijatelj kojeg treba uništiti svim sredstvima.*

U razumijevanju totalne vladavine koja čini bit totalitarizma kao političkoga poretka neograničene moći tradicionalni pristupi filozofije politike nisu više mjerodavni. Umjesto toga mišljenje političkoga kakvo zastupaju Hannah Arendt, Franz Neumann i Carl J. Friedrich podastire nove pojmove. Ishodište se nalazi u sudaru sa zbiljom novoga političkog fenomena. Ono je bez analogije u povijesti političkih ideja. Teleologija politike ustupa pred bezobzirnom moći političkoga događaja konzervativnoga prevrata i socijalističke revolucije. Kako nastaje totalitarizam? Ponajprije, „tihom revolucijom“ u rušenju liberalizma demokratskim sredstvima. Takav je bio slučaj uspona fašizma i nacizma u Europi. Komunizam pretpostavlja nasilno svrgavanje autokratske monarhije kao u slučaju lenjinizma/staljinizma. No pravi je problem u tome što način određenja politike u totalitarnome shvaćanju države ima elemente nasilja, terora i radikalnoga zla u logici

izvanrednoga stanja. Ako se politika više ne može odrediti iz apriornih kategorija uma, tada nastaje problem. Sjetimo se da se Hannah Arendt uvijek izjašnjavala da nije filozofkinja politike, već politička teoretičarka. Isto vrijedi i za Carla Schmitta. Uz to, on je vezan uz tradicionalno određenje ustavnoga pravnika. To stanje-između prošlosti (filozofije politike) i sadašnjosti (političke znanosti) potvrđuje nešto iznimno važno u shvaćanju politike na ishodu moderne. Više se ništa ne može unaprijed utemeljiti i svrhovito zajamčiti. Objasniti fenomen radikalnoga zla u suvremeno doba na osnovi Kantove metafizike čudorednosti osuđeno je na neuspjeh. Razlog leži u tome što etika više nema vlastiti prostor-vrijeme ozbiljenja u kozmopolitskoj zajednici uma. Nestanak suverenosti u politici totalitarizma odgovara kraju etike u prosvjetiteljskom razumijevanju povijesti.

To su temeljne značajke totalitarizma, koje na tragu Franza Neumanna valja unijeti u suvremenu raspravu o povratku čudovišnoga sustava vladavine u globalnome poretku kaosa i entropije, nezavisno od posebnoga slučaja sličnosti i razlika uistinu krajnje suprotstavljenih ideologija kao što su to fašizam/nacizam i komunizam. 1. Tvorba novoga tipa društva i države kao „zajednice“ s onu stranu liberalno-demokratske prakse i njezinih ideja o slobodi osobe i pluralnosti stavova u javnoj deliberativnoj politici određena je iz horizonta nastanka narodne zajednice (*Volksgemein-*

schaft). 2. Teror je u funkciji stvaranja permanentnoga izvanrednog stanja, i to prema unutra i prema van, uz postojanje institucije koncentracijskoga logora izvan domašaja suverenosti nacije-države. 3. Singularnost se novoga pokreta-poretka sastoji u razaranju društvenih veza s pomoću ustroja paravojnih institucija i partijsko-državne organizacije tajne policije koja u načelu izlazi izvan zakona i postaje svemoćnom organizacijom totalne kontrole.

Ideologija kao propaganda, teror kao politika izvanrednoga stanja i totalna kontrola života građana koju provode tajne policije (Gestapo, NKVD), čine totalitarizam ne samo izvornim fenomenom moderne već i stvarnom prijetnjom obnove vladavine u novoj formi u doba globalnoga kapitalizma. Veličina je misaonoga doprinosa Franza Neumanna u teoriji totalitarizma, što je inače blisko i stajalištima Hanne Arendt, da se taj razorni i čudovišni poredak organiziranoga bezakonja i ideologijsko-političkoga stvaranja permanentnog terora ne može zauvijek potisnuti u crne rupe traumatskoga sjećanja na događaje genocida kao što je to bio zloglasni logor Auschwitz. Problem je u tome što se uskrnuće totalitarizma može dogoditi u posve novoj formi političkoga poretka koji u sebi skriva upravo ono što suvremenost danas pokazuje u mnoštvu javnih likova. Riječ je o autokratskoj tiraniji koja prijeti posvemašnjim potonućem demokracije i prosvjetiteljstva u bezdan. Doba *Behemota* nije prošlo svrše-

no vrijeme i stoga valja ustrajno braniti načela liberalno-demokratskoga svijeta baš onako kako je Neumann kao angažirani intelektualac 20. stoljeća shvatio poslanstvo političke znanosti. Ona ne samo što mora razotkrivati korijene zla i izopačenost u načelima djelovanja političkih elita, nego mora biti aktivno na tragu borbe za nadolazeći svijet po mjeri istinske slobode i pravednosti. Ako se nekome takva zadaća danas čini odveć politiziranom a manje funkcionalnom, na stanovit način u opreci sa zlatnim pravilom Maxa Webera da društvena znanost mora ostati vjerna idealu autonomije znanstvenoga djelovanja, onda mora imati u vidu da politika nije beskonfliktna strast, kao što nije ni hiperracionalno svodenje djelovanja na načela kvantifikacije.

Znao je to dobro Aristotel kad je političku znanost kao težnju za dosezanjem najvišeg dobra u zajednici odredio epitetom kraljevske znanosti. Biti na strani Webera u tom pogledu čini se nužnim da bi znanost ostala neokaljana službom izvanjskim interesima poput službe političkim ideologijama. No slijediti Neumanna kao zvijezdu vodilju znači imati u vidu da se ideje slobode i pravednosti nikad neće utisnuti u svijest masovnoga društva bez aktivne borbe za njihovo oživotvorenje. Društveni znanstvenik ne mora nužno biti kritički intelektualac, ali u doba vladavine totalitarnoga *Behemota* svaki je moralni stav protiv angažmana za istinsku politiku načela liberalne demokracije naprosto *izdaja intelektualaca* i ništa drugo.

Tragovima prošlosti

„Mi smo svi bili Židovi, cela familija, i s tatine i s mamine strane, do Mojsija, ali ja nisam vjerski orijentiran, mi ništ' nismo bili krivi“, govorit će mnogo godina poslije rata Artur Rosner, trudeći se da sebi nekako objasni tragediju koja je zadesila njegovu obitelj

Piše Branko Detelj

Požutjela fotografija s kraja tridesetih godina prošlog stoljeća prikazuje prostrano seosko imanje. S lijeve strane gospodarska zgrada, u pozadini jato gusaka, pred čardacima uredno poslagane drvene grede, a u centru *pozitiva* smije se mlada žena. Lijevom rukom na prsa stišće zavežljaj u kojem blaženo, razoružan pred strašnim svijetom i još nespričan za formiranje povezanih dojmova, drijema možda koji tjedan star dječak. Desnom rukom drži užetom zaularena konjića. Dječakovo je ime Artur Rosner i upravo će taj motiv, motiv majke koja imanjem vodi konje, u iduće četiri godine koliko će provesti zajedno – u obliku nejasna niza ispremiješanih fragmenata, poput friza fresaka u kakvoj memljivoj kapeli – ostati dječakovo jedino sjećanje na majku.

Obitelj Rosner živjela je prije rata u Malom Bukovcu. Živote njezinih članova mali će Artur rekonstruirati godinama poslije, kada ostane sam i kada nikoga od njegovih na ovom strašnom svijetu više ne bude. Rekonstruirat će ih sa željom da barem donekle sastavi mozaik vlastita identiteta, sliku po sliku, dokument po dokument. Od kraja rata, od dječake dobi, pa sve do smrti, Artur Rosner slagat će kockicu po kockicu, kamenčić po kamenčić stravične obiteljske povijesti, nemoćan pred gromkom tišinom onih koji su nešto morali znati i pomiren sa spoznajom da se na neka pitanja odgovori ne mogu dati. S vremenom, kako će židovi šutnje oko njega postajati sve viši, a odgovori na bezbrojna pitanja sve dalji, u njemu će kljati svijest o činjenici da se za megdan s prošlošću i sudbinom ne vrijedi oboružati ratobornošću, već upravo suprotno – djetinjom blagošću.

Obiteljsko stablo Rosnerovih židovsko je od korijena do zadnjeg listića u krošnji. Obitelj Stern, majčina strana, iz Austrije je u razdoblju *fin de sièclea* doselila u Mali Bukovec. Arturova baka Zlata udat će se za Emila Blassa, koji je živio u slovenskim Cirkulanama. Blassovi su bili imućna veleposjednička familija koja se bavila trgovinom i vinogradarstvom. Zlata i Emil podići će dvoje djece, sina Milana i kćer Renè. Nakon završene škole u Cirkulanama, Renè će nastaviti školovanje u Ptuj i Varaždinu, zatim će kratko vrijeme raditi u Varteksu, a onda će se skrasiti u Malom Bukovcu, gdje će, sva je prilika, upoznati svog budućeg muža.

Očeva strana, familija Weiss, također je živjela u Malom Bukovcu. Baka Regina Weiss udat će se za Maksa Rosnera. Arturov otac Branko rođen je u Velikoj Gorici, a u Bukovec dolazi na poziv svoga djeda, Augustina Weissa, da bi od njega preuzeo uhodani posao oko pekare i gostionice. Kako se on, inače mehaničar po struci, školovan za konstrukciju i popravak

akumulatora i elektromotora, prihvatio posla o kojem ništa nije znao, je li angažirao kakva pomagača, kako je, na koncu, sam posao funkcionirao, to će ostati enigma i za Artura.

Života u Malom Bukovcu Artur će se sjećati površno, u magli, ali uvijek će ga isticati po lijepome. Polja, životinje, njegov pas, majka koja vodi konje; slike su to koje će se trajno urezati u dječakovo pamćenje. Slikovito podravsko selo imalo je sve atribute da postane vedra kulisa za Arturovo idilično djetinjstvo. A onda se dogodio rat, dogodila se NDH, a s njome i rasni zakoni, deportacije Židova, logori i likvidacije.

„Mi smo svi bili Židovi, cela familija, i s tatine i s mamine strane, do Mojsija, ali ja nisam vjerski orijentiran, mi ništ' nismo bili krivi“, govorit će mnogo godina poslije Artur Rosner, trudeći se da sebi nekako objasni tragediju koja je zadesila njegovu obitelj. Rosneri su uspjeli preživjeti prvi val odvođenja Židova u srpnju 1941. U nadi da će im to spasiti živote, u kolovozu te iste godine cijela se uža obitelj – baka Zlata, roditelji Branko i Renè te mali Artur – pokrstila te je „po Svetom krstu iz jevrejske vjeroispovijesti primljena u Rimokatoličku crkvu“. Ustaški režim, međutim, nije mnogo mario za to. Vjera u to da će pokršćavanje značiti spas pokazat će se kao jedna od najvećih zabluda.

Cijeloga života Artur će pamtit noć kada su žandari pokućali na njihova vrata. Pamtit će strah, plač, noćni put u Ludbreg i odvajanje od roditelja. Branko i Renè Rosner odvedeni su u jasenovački logor polovicom listopada 1942. Ona je imala dvadeset i četiri godine, on je bio osam godina stariji. Čekajući u Zagrebu deportaciju u Jasenovac, Arturova majka ovako će pisati bratu Milanu i majci Zlati: „Evo nas ovdje u Zagrebu. Čekamo oko dva sata, navodno za Jasenovac, a drugi za Sloveniju. Artur je ostal u Ludbregu (...) Teško mi je

Mali Artur u majčinom naručju

Mozaik jednog identiteta

bez njega. Možda nisam dobra mama da sam ga ostavila, ali neka uživa još malo slobode.“

Po svemu sudeći, Renè Rosner likvidirana je ubrzo po dolasku u Jasenovac. Do Artura je godinama poslije stigla priča iz koje proizlazi da je iz Jasenovca odvedena u Njemačku u neki od tamošnjih logora. Tu priču, međutim, više nije bilo moguće potvrditi. Sudbina oca Branka također je ostala obavijena velom tajne i nejasnoća. Njegova pisma iz Jasenovca stizala su do polovice 1944. Primanje paketa i mogućnost slanja pisma iz logora smatrani su nagradom za dobar rad i vladanje. U lipnju 1944. otac Branko ovako piše šogoru Milanu: „Dragi Milane! Tvoj paket sa hranom sam primio u redu, mnogo hvala. Mnogo pozdrava i pusa mojem sinuku.“ Likvidiran je nedugo nakon toga iako se, sudeći prema kartonima, u veljači 1945. još vodio kao živ.

Artur Rosner imao je četiri godine kada su njegovi roditelji odvedeni u jasenovački logor. Brigu o njemu preuzet će ujak Milan Blass, koji je rat preživio kao prijeko potreban stručnjak u tekstilnoj industriji. Budući da je život u Varaždinu, prvom *judenfrei* gradu u NDH, bio sve samo ne siguran, pogotovo kada je riječ o židovskom djetetu, ujak Milan odlučio je malog Artura skloniti na neko sigurnije mjesto. Ubrzo potom o njemu će brigu preuzeti obitelj Kumrić, Tomo i Ivka, iz sela Cerje Nebojse. U Cerju će ga dočekati i bratić Vedran, čiji su roditelji, otac Teodor i majka Zdenka, rođena Stern, odvedeni u logor odmah u prvom valu odvođenja, u srpnju '41.

Život u Cerju proteći će u posvemašnjem siromaštvu. Unatoč tomu, Artur će ga se sjećati s velikom radošću. „To su bili dobri ljudi“, govorit će poslije. Kumrići su bili familija s troje djece, dvije kćeri, Pepicom i Micikom, i sinom Štefekom. Kako su u kući bila samo dva kreveta, Artur i Štefek veći su dio godine spavali u štali. Vojska je svako malo upadala u selo, u kraju oko Cerja nalazila su se tada brojna ustaška uporišta, i premda su baš svi znali da se kod njih kriju dva židovska dječaka, nitko od suseljana nikada nije izdao Kumrićeve. Kada mnogo godina poslije za ženu uzme Sonju Breskvar, Arturu će trebati neko vrijeme da joj objasni kako ga je upra-

Artur Rosner imao je četiri godine kada su njegovi roditelji odvedeni u jasenovački logor. Budući da je život u Varaždinu, prvom *judenfrei* gradu u NDH, bio sve samo ne siguran, pogotovo kada je riječ o židovskom djetetu, ujak Milan odlučio je malog Artura skloniti na neko sigurnije mjesto

vo njezin otac Ivan Breskvar, koji je s ujakom Milanom radio u svilani, pod okriljem noći na biciklu prevezao do Kumrićevih u Cerje. Ivan Breskvar, Ivka Kumrić i Tomo Kumrić proglašeni su Pravednicima među narodima.

Po svršetku rata, ulogu izgubljene majke u Arturovim će očima preuzeti baka Zlata. Školske raspuste kod bake u Cirkulanama Artur će isticati kao najljepše doba života. Ni ona, međutim, baš kao ni ujak Milan, nikada nije govorila o događajima iz rata. Nitko o tome nije pričao, a Arturu je, kako je znao reći, bilo neugodno pitati.

Nakon završene varaždinske gimnazije, Artur Rosner diplomirao je na Strojarskom fakultetu u Zagrebu. Zasnovao je

obitelj i dočekao unuke. Radni vijek proveo je kao diplomirani inženjer radeći na projektima grijanja i ventilacije. Dočekao je, na koncu, i suđenje Andriji Artukoviću – čovjeku koji je svojim djelovanjem početkom četrdesetih godina postavio temelje organiziranom progonu Židova – ali u tome više nije mogao naći zadovoljštinu.

Varaždinski umjetnik Ivan Mesek snimio je 2021. dokumentarni film u kojem Artur Rosner govori o životu i svojim sjećanjima.

Crno-bijela slika na ekranu prikazuje građanski stan. Desno u pozadini nalazi se ormar, lijevo je regal na kojem su poslagentane knjige, a u središtu kadra vidimo muškarca u umirovlje-

ničkoj dobi, vrlo lucidna, koji govori o svom životu i svojim sjećanjima na majku.

„Mame se ne sjećam dobro, dete sam bil, sjećam se da je ko-nje vodila. Sanjal sam da bude mi se mama vratila. Ja sam do gimnazije veroyal, ali ma kakvi, onda sam se pomiril da je gotovo i da je nema. I to je prošlo. Život je prošel brže nego sam si mislil.“

Muškarčevo je ime Artur Rosner i, premda će nekoliko puta naglasiti da se jako uzruja kada razmišlja o prošlosti, iz njegovih će očiju isijavati djetinja blagost. Kao zadnja obrana pred strašnim svijetom. Blagost koja se ruga udarcima sudbine.

Od Londona do Splita i Zagreba

Stare ili nove bitke

Bez obzira na dominantne trendove, važna je odrednica židovske tradicije *Tikkun olam*, prastari koncept koji se odnosi na pokušaje popravljavanja ili poboljšanja svijeta, a spominje se još u Maimonidesovoj *Mišna Tori*. Manifestacije onog što se može definirati kao *Tikkun olam* prepoznatljive su na različitim mjestima, među inim u znanstveno-umjetničkim projektima Sare Nikšić Lebl

Piše Vesna Domany Hardy

Poznato je da židovstvo nije statično nego se neprestano razvija tisućama godina usprkos svim unutarnjim kontradikcijama i tenzijama. Tu prilagodljivost vremenskim i misaonim strujanjima u raznim podnebljima zamišljam kao veliku vječnu kupolu koja natkriva mnoge odijeljene prostorije u kojima različita, često suprotstavljena, uvjerenja ili ogranci nalaze mjesto, inspiraciju i mudrost. Vječno preispitivanje i traženje ravnoteže između konfliktnih, ali važnih vrijednosti pridonijelo je održanju i uspjehu židovstva usprkos stoljećima unutarnjih devijacija, vanjskih progona, globalnog antisemitizma i Holokaustu usprkos.

Naravno da postoje centralne struje i uvjerenja koja su većinski prihvatljiva, što ne znači da uz njih ne postoje druge isto tako važne vrijednosti. Recimo danas se oko 40 posto onih koji se deklariraju kao Židovi smatra to po kulturi, ili načinu života, a ne po vjerskoj pripadnosti, što je općenit trend i znak vremena. Statistički podaci posljednjeg popisa stanovništva u Velikoj Britaniji pokazuju da se u toj, donedavno kršćanskoj zemlji *par excellence*, samo 40 posto stanovnika deklarira takvima, dok ih većina ne zastupa nikakvu vjeru.

No bez obzira na današnje trendove, jedna od bitnih židovskih vrijednosti do koje bi trebalo da svi držimo jest *Tikkun olam*, prastari koncept navođen još u Maimonidesovoj *Mišna Tori*, koji se odnosi na postupke i pokušaje popravljavanja ili poboljšanja svijeta u kojem živimo.

Gledamo li svijet oko nas, čini se da je *Tikkun olam* važniji nego ikad, no teško da se manifestira na bilo kojoj političkoj sceni, bilo gdje. No umjesto da zdvajamo zbog negativnosti svijeta, možemo poduprijeti pokušaje popravljavanja svijeta u raznim oblicima kulture, umjetničkog stvaranja, kreativnog rada, djelovanje hrabrih pojedinaca ili dobrovoljnih humanitarnih udruga. Već i sam trud oko izlaženja ovog časopisa, *Novog Omanuta*, posvećena židovskoj kulturi, manifestacija je *Tikkun olama*. Da bi naglasila važnost tog koncepta danas, odlučila sam opisati moje viđenje *Tikkun olama* u razdoblju od samo nekoliko tjedana. S tom namjerom počela sam bilježiti priredbe koje su mi bile dostupne u tom razdoblju.

Nešto prije mog odlaska iz Londona u Hrvatsku u drugoj polovici studenog bio je u toku Londonski filmski festival, u čijem se sklopu odvija i Festival židovskog filma. Taj program nudi bogat izbor od šezdesetak naslova britanske, američke, izraelske i europske proizvodnje filmova židovske tematike. Filmovi se prikazuju u kinodvoranama mnogih gradova po cijeloj zemlji, a uz pretplatu su dostupni online.

Uz suvremene teme pričane putem različitih žanrova filmskog jezika iz raznih zemalja, Holokaust je neiscrpno nadahnuće jer je priča svake pojedine žrtve vrijedna pozornosti. Što više vremena prolazi od kraja Drugoga svjetskog rata, čini mi se da su sve brojniji pripadnici druge i treće generacije bezbrojnih žrtava Holokausta, ubijenih ili preživjelih, koji istražuju povijest svojih obitelji i porijekla u potrazi za bilo kakvim tragovima stradalih predaka. U našem vizualnom vremenu mnogi posežu za filmskim jezikom. Uz to je prisutna svijest o mogućnosti ponavljanja tih strahota.

Zaintrigirao me animirani film inspiriran grafičkim romanom biografije njemačke slikarice Charlotte Salomon, koja je trudna ubijena u Auschwitzu u 26. godini života. Animirani film o njoj proizveden je u francusko/kanadsko-belgijskoj koprodukciji s glasovima poznatih engleskih glumaca. Autori filma koriste se zbirkom od oko tisuću autobiografskih slika i crteža nastalih kad je kao židovska izbjeglica iz nacističke Njemačke Charlotte našla u Francuskoj kratkotrajno utočište i sreću u Provansi, prije nacističke okupacije i deportacije u logor smrti. U toj se kolekciji nalaze slike kojima se umjetnica pokušavala liječiti od obiteljskih trauma iz djetinjstva i od rasističkih zakona u Njemačkoj, koji ne samo da su joj oduzeli stvaranje nego i život. Njezina dragocjena umjetnička ostavština ujedno je izvanredan dokument shvaćanja i običaja vremena. Prije nego što je bila deportirana u logor smrti, Charlotte je uspjela pohraniti svoje slike kod prijatelja u Provansi. Tako sačuvana zbirka objelodanjena je i objavljena postumno, ubrzo nakon rata.

Koliko je samo u tom filmskom uratku postupaka koji se mogu obilježiti kao *Tikkun olam*? Za početak, francuski prijatelj koji je sačuvao Charlottine slike od uništenja ili autor biografskoga grafičkog romana koji je zatim nadahnuo autore animiranog filma. Lista bi bila podulja.

Stigavši iz Londona u Split, svjedočila sam prezentaciji čudesnoga muzičko-biološkog ostvarenja mlade Sare Nikšić Lebl u sklopu programa znanstvenog instituta Medlis. Rođena Splitska, Sara je odrasla u zanimljivoj obitelji majke podmorske arheologinje, ujedno predsjednice splitske Židovske općine i oca arhitekta, dugogodišnjega glavnog restauratora Dioklecijanove palače. Sara je krenula vlastitim putem i studirala u Beogradu da bi u Škotskoj magistrirala pomorsku biologiju. Odatle je započela razne internacionalne biološko-ekološke projekte praćenja kretanja kitova po svim oceanima. Snimanjem njihova oglašavanja sondama koje dosežu do velikih oceanskih dubina, Sarine ekipe dolaze i do važnih otkrića o navikama, kulturi i kretanju tih bića, ali i o njihovoj međusobnoj ovisnosti o glasovnom komuniciranju, bez obzira na globalne udaljenosti i opasnosti kojima im ljudski nemar prema planetu ugrožava opstanak.

No Sara nije samo marinski biolog, ona se bavi muzikom i komponiranjem. Taj spoj naizgled udaljenih zanimanja poslužio joj je u projektu kreiranja diska, odnosno muzičke fuzije snimki glasanja kitova u aranžmanima elektronske glazbe svjetski poznatih DJ-a koji su joj sami ponudili suradnju. Rezultat je sličan izvanzemaljskoj muzici koju je teško opisati riječima, ali bih zato preporučila svima da je poslušaju na adresama: <https://innerchildmusic.bandcamp.com> ili <https://soundcloud.com/inner-child-music> ili <https://www.facebook.com/InnerChildScienceArtMusic>. Sarino zalaganje u tom znanstvenom i kreativnom postupku očuvanja planeta vidim kao manifestaciju *Tikkun olama*.

Odmah po dolasku u Zagreb pružila mi se prilika praćenja webinaru o tretiranju teme Holokausta u književnosti za profesore i nastavnike škola u Hrvatskoj. U organizaciji Centra za promicanje tolerancije i očuvanja sjećanja na Holokaust govorili su sveučilišni profesori Filozofskog fa-

Ekologija i muzika: Sara Nikšić Lebl

kulteta s odsjeka francuske, poljske i hrvatske književnosti. Samo nekoliko dana prije u produkciji Centra održano je nekoliko izvedbi *Brundibára*, dječje opere nastale u logoru Teresienstadt, u izvedbu dječjeg ansambla pred otvorenim auditorijem za 450 ljudi, u spomen-parku logora u Jasenovcu. Premda nisam stigla na izvedbu, vidjela sam poruke i pohvale onih koji su predstavu gledali i o njoj oduševljeno pisali organizatorima.

Na samom webinaru slušala sam sveučilišne profesorice i profesore koji objašnjavaju kako je Holokaust zastupljen u književnostima za koje su oni stručnjaci. Njihovo izlaganje, popraćeno pitanjima i komentarima mnogih sudionika, slijedila je radionica za sudionike koju su vodili dvojica mladih profesora hrvatskog jezika. Sudionici radionice trebali su obraditi Andrićevu pripovijetku *Bife Titanik*. Ta pripovijetka govori o ustaškoj okupaciji Sarajeva, izolaciji i pljački židovskog stanovništva do konačnog uništenja. Sa zavidnim pedagoškom i stručnim znanjem mladi su profesori vodili radionicu uz aktivno sudjelovanje sudionika. Osim izlaganja svih predavača, dojmio me se odjek, odnosno reakcije velikog broja nastavnika kojima je webinar i bio namijenjen. Teško je u tom pothvatu ne prepoznati *Tikkun olam*.

Na godišnjicu Kristalne noći svake godine sakupi se stotinjak ljudi na Trgu žrtava fašizma u Zagrebu da svojom prisutnošću obilježe taj zlokobni događaj. Skupu se redovito obraćaju Zoran Pusić i Ognjen Kraus, a na kraju se pale svijeće na rubu fontane. Premda u tom obilježavanju vidim *Tikkun olam* i želju za popravljavanjem svijeta, zabrinjavajuće je da se na tom mjestu malo kad vidi neki od pripadnika mlađih naraštaja. Jer očuvanje memorije služi sprečavanju ponavljanja takvih užasa. I to ne bi smjelo biti pitanje političkog uvjerenja, još manje ravnodušnosti ili apatije, tim više što smo svjedoci strašnoga rata u Ukrajini.

Po povratku u London gledala sam početak nove serije povjesničara Simona Schama o ulozi umjetnosti kao oružja protiv ravnodušnosti. U prilog svoje teze Schama navodi da u Kijevu sada umjetnici svojim radovima svjedoče što je to moć. Potom nas vraća u povijest tridesetih godina 20. stoljeća, kad je Španjolski građanski rat postao prekretnica u načinu vođenja ratova. Podupirući Franka i njegovu pobunu, Hitlerova Njemačka i Mussolinijeva Italija bespoštedno su bombardirale civilno stanovništvo. Stoga nas Schama vodi pred Picassovu *Guernicu*, u kojoj se umjetnik inspirirao Michelangelovim remek-djelom *Pieta*, da bi vlastitom interpretacijom prikazao patnje svih majki. Kad mu je neka žena rekla da umjetnost nema nikakve veze s politikom, Picasso je dreknuo na nju, objašnjavajući da umjetnost nije stvar dekoracije, već oružje u borbi protiv neprijatelja.

Drugi dan čitala sam osvrt u *Guardianu* čiji kritičar drži da je Schama ostario i da vodi stare bitke. Stvarno?

175. obljetnica smrti: Felix Mendelssohn Bartholdy

Mozart 19. stoljeća

Definicije muzikologa uglavnom se slažu u potvrđivanju duboke ukorijenjenosti Mendelssohnovih djela u tradiciju njemačke glazbene tvorbe od razdoblja baroka, preko klasičnih uzora do osobnog, izvornog stupanja u razdoblje ranog romantizma

Piše Zdenka Weber

Od svadbe kćerke engleske kraljice Viktorije, princeze Viktorije, koja se 25. siječnja 1858. udala za pruskoga princa Friedricha Wilhelma, kojom je prigodom izveden *Svadbeni marš* Felixa Mendelssohna Bartholdyja, taj je glazbeni biser postao općim dobrom i zacijelo jednim od najomiljenijih glazbenih naslova korištenih u svečanim prigodama davanja svadbenih zavjeta. Ali znaju li tisuće mladenki i mladenaca tko je bio autor te glazbe? Najvjerojatnije se taj podatak izgubio u uzbuđenjima svečanih događaja. A riječ je o jednom od skladatelja bez kojih bi glazbena povijest, štoviše umjetnička, glazbena memorija čovječanstva bila mnogo siromašnija. Sjećajući se autora ne samo navedenoga glazbenog bisera nego i brojnih drugih mnogo opsežnijih i svakako zahtjevnijih ostvarenja proizašlih iz genijalnog skladateljskog uma Felixa Mendelssohna Bartholdyja, a u povodu 175. obljetnice njegove smrti, krenimo od početka.

U bogatoj židovskoj obitelji bankara Abrahama Mendelssohna u Hamburgu rođen je 3. veljače 1809. dječak kojemu je dano ime Felix. Da je rođen u Hrvatskoj, zvao bi se Srećko. Doista, lijepo ime za dječaka kojega je dočekala četverogodišnja sestra Fanny te svakako sreća za obitelj koja je, osim što je bila imućna, bila i intelektualno na visokoj razini tadašnjega građanskog društva. Uostalom, Felixov djed Moses Mendelssohn (1729–1786) bio je jedan od najuglednijih njemačkih filozofa prosvjetiteljstva, uglednik koji se zalagao za toleranciju među religijama i za odvajanje Crkve od države, a to se u obitelji svakako nije zaboravljalo ni zanemarivalo, kada je bila riječ o odgoju i obrazovanju mladog naraštaja. Ali nije samo loza Mendelssohna pripadala uglednom njemačkom židovskom društvu. Podrijetlo Felixove majke Lee Salomon, izdanka obitelji Daniela Itziga, mnogočlane obitelji koja je imala itekako važno mjesto u židovskom kao i u njemačkom društvenom, kulturnom i umjetničkom (osobito glazbenom) životu – jedan od braće, jednako kao i Lea potomak Daniela Itziga, njegov unuk Jakob Ludwig Salomon Bartholdy, bio je ugledni pruski diplomat i poštovani mecena – jednako je pogodno za svako moguće istraživanje nasljednih osobina koncentriranih u Felixovu genetskom kodu. Podaci o tome da dječak u djetinjstvu nije odgajan u vjerskome duhu, kao i da je 21. ožujka 1816, dakle u dobi od sedam godina, bio privatno kršten u Reformiranoj protestantskoj crkvi, govore o uvjerenju roditelja Abrahama i Lee Mendelssohn. Naime, roditelji su prešli na protestantizam 1812. i preuzeli prezime Bartholdy, a Felix je na krštenju dobio ujakova imena Jakob Ludwig. Obitelj Abrahama Mendelssohna živjela je od 1811. u Berlinu, kamo se tajno preselila u strahu pred napoleonskom naježdom. Dakle Felix, kao i njegovo u međuvremenu troje braće, dobili su prezime Bartholdy. Ipak Felix je trajno zadržao i izvorno prezime Mendelssohn i usprotivivši se ocu na svojim je posjetnicama uvijek pisao Mendelssohn Bartholdy.

Bilo kako bilo, dok se prilagođavala novoj berlinskoj okolini, bankarska je obitelj nastavila živjeti bogatim društvenim životom i u njezinu su se salonu okupljali umjetnici, znanstvenici, poslovni ljudi, riječju berlinski uglednici željni druženja i razmjene mišljenja. Da su u takvoj okolini djeca s glazbenim darom imala mogućnosti za brojne nastupe, razumije se samo po sebi. Fanny i Felix, oboje prava glazbena „čuda od djece“, bili su osobiti magneti salona obitelji Mendelssohn (i) Bartholdy. Dakako, bilo je to vrijeme kada su se djevojčice ponajprije pripremale za udaju, brak i majčinstvo. Pa iako je Fanny bila nadarena pijanistica, kao i nadasve inventivna skladateljica klavirskih minijatura i solo pjesama, dopuštale su joj se pijanističke bravure, ali istovremeno ograničavala skladateljska afirmacija. Stoga nije čudo da su neka njezina rana djela pripisivana bratu Felixu, koji je tek poslije, kada je Fanny već bila supruga i majka, obznanio njezino autorstvo.

Rano spoznata Felixova glazbena nadarenost bila je međutim itekako podupirana i omogućeno mu je učenje i studij kod tadašnjih ponajboljih klavirskih pedagoga te vrlo rano i studij kompozicije s Carlom Friedrichom Zelterom (1758–1832). Zelter je bio najtraženiji učitelj kompozicije tada u Berlinu, pa ako se navede da su njegovi učenici bili primjerice Giacomo Meyerbeer i Otto Nicolai, da spomenemo samo dvojicu poznatijih njemačkih skladatelja opernih uspješnica, očito je da je mladi Felix bio u dobrim rukama. Osim toga Zelter, autor dvjestotinjak solo pjesama, klavirskih skladbi i kantata, bio je bliski prijatelj Johanna Wolfganga von Goethea, kao i veliki poznavatelj i obožavatelj glazbene ostavštine Johanna Sebastiana Bacha. Tek desetogodišnji Felix Mendelssohn Bartholdy ubrzo je postao Zelterov omiljen učenik, poslije dakako i bliski prijatelj, a činjenica da ga je predstavio Goetheu i iscrpno upoznao s Bachovim djelima imala je dalekosežne posljedice na Felixov razvoj. Uostalom, 1829, kada je već bio dobro educiran skladatelj i dirigent, priredio je Felix Mendelssohn Bartholdy u Berlinu izvedbu Bachove *Muke po Mateju*, BWV 244, prvu izvedbu izvan Leipziga i prvu uopće nakon praizvedbe. Felix je ravnao izvedbom u kojoj su se okupili zbor i orkestar Berlin Singakademie. Bila je to renesansa Bachove glazbe vođena dirigentskom palicom dvadesetogodišnjaka!

Uopće, kada se govori, piše ili sluša glazba Felixa Mendelssohna Bartholdyja, dvije su činjenice koja valja trajno imati na umu. Kao prvo, živio je u vrijeme kada se izvodila samo glazba živućih skladatelja, dakle suvremena djela, a drugo, bio je tek u ranim dvadesetim godinama kada je osvojio njemačku i englesku publiku, nastupao kao dirigent i izvodio vlastita djela osim u Berlinu i na u ono vrijeme važnim glazbenim festivalima, primjerice u Düsseldorfu, Münchenu, Londonu i Birminghamu, a dirigirao je i pred kraljicom Viktorijom i princem Albertom i oduševio ih jednako kao dirigent i kao skladatelj.

Felix Mendelssohn Bartholdy ostavio je oko 750 djela. Između dvanaeste i četrnaeste godine života skladao je trinaest simfonija za gudače, a sa šesnaest godina skladao je *Gudački oktet u Es-duru* kojim započinje njegovo zrelo stvaralaštvo. Sa šesnaest godina! Iz 1826. datira njegova uvertira za Shakespeareov *San ljetne noći*, partitura koju je 1843. nadopunio uključivanjem *Svadbenog marša*, onoga bisera s početka ovog teksta. Dakako, u napisu ove vrste, tekstu koji nema znanstvene ni sveobuhvatne stručne već samo obljetničke, slavljeničke namjere, dakle želi upozoriti na veličinu umjetnika i njegova djela s namjerom poticanja upoznavanja biografskih činjenica i slušanja glazbenih ostvarenja koje je prije 175 godina preminuo, a danas svojom glazbom tako živ i neodoljivo zanimljiv skladatelj ostavio, moguća su tek navođenja nekih činjenica o njegovu životu i isticanje tek pojedinih, najuspješnijih i najizvođenijih djela.

Svadbeni marš: Felix Mendelssohn Bartholdy

Ako je za 18. stoljeće u povijesti europske glazbe Wolfgang Amadeus Mozart simbol gotovo neobjašnjive genijalnosti, skladateljsko čudo čija je ostavština, nastala u samo 35 godina života, danas zbilja neiscrpivo bogatstvo čovječanstva, pa ne čudi jedna od definicija salzburško-bečkog genija kao „dara Boga čovječanstvu za utjehu“, onda je za 19. stoljeće slične laude moguće uputiti upravo Felixu Mendelssohnu Bartholdyju i njegovu cjelokupnom opusu nastalu u samo 38 godina njegova zemaljskog trajanja. Jedino na području opernog stvaralaštva usporedba ide na Mendelssohnovu štetu. Doista, koliko se god trudio, pisao opere i nastojao afirmirati kao operni autor, to mu nije uspjelo. U drugim oblicima, bilo za klavir, kao u ciklusu *Lieder ohne Worte*, *Pjesme bez riječi*, koji sadrži 38 lirskih klavirskih minijatura, bilo u brojnim komornim ostvarenjima, ili pak sedam orkestralnih uvertira, pet simfonija (Simfonija br. 1 u c-molu, op.11, MWV N13, 1824, Simfonija br. 2 u B-duru /simfonija-kantata/ *Pjesma hvale*, op. 52, MWV A18, 1840, Simfonija br. 3 u a-molu *Škotska*, op. 56, MWV N18, 1842, Simfonija br. 4 u A-duru *Talijanska*, op. 90, MWV N16, 1833. i Simfonija br. 5 u d-molu *Reformacija*, op. 107, MWV N15, 1832), kao i u nizu ciklusa solo pjesama i orguljaškim partiturama, Felix Mendelssohn Bartholdy ostavio je remek-djela iznimne skladateljske vrijednosti. Važno mjestu u okvirima duhovne glazbe pripada i njegovim oratorijima *Pavao*, op. 36, MWV A14 (1836.) i *Ilija*, op. 70, MWV A25 (1846.), a tu su još i njegova svjetovna i duhovna djela za soliste, zbor i instrumentaliste, kantate, moteti i himne. Širem krugu ljubitelja klasične glazbe uz Mendelssohnove simfonije zacijelo su najpoznatiji njegovi solistički koncerti, i to na prvom mjestu Koncert u e-molu za violinu i orkestar, op. 64, MWV O14 iz 1844. godine.

Definicije muzikologa o stilskim značajkama glazbe Felixa Mendelssohna Bartholdyja uglavnom se slažu u potvrđivanju duboke ukorijenjenosti njegovih djela u tradiciju njemačke glazbene tvorbe, od razdoblja baroka (J. S. Bach, G. F. Händel), preko klasičnih uzora (W. A. Mozart, J. Haydn, L. van Beethoven) do osobnog, izvornog stupanja u stilsko razdoblje ranoga romantičarskog stila (Franz Schubert, Robert Schumann), koji je uveo bogatije harmonijske razrade, melodijski izražajnu raspjevanost i slobodnije formalne postupke u koncipiranju pojedinih skladbi. Upravo su to razlozi manjeg broja skladbi u pojedinim vrstama jer su zahtjevi za originalnim postupcima postali dominantniji. Pa ipak, ispisati sve te tisuće stranica notnog papira u tako kratku životnom vijeku, dirigirati tako velikim brojem orkestralnih koncerta, a uz to još i 1843. utemeljiti Glazbeni konzervatorij u Leipzigu i organizirati nastavu, danas je to Muzička akademija Felixa Mendelssohna Bartholdyja, a dakako i putovati te voditi privatni, bračni život, sve to može izazivati samo divljenje. Ali upravo je u tome neobjašnjivost, posebnost i jedinstvenost genija. Na svim područjima ljudskih djelatnosti. Njemački skladatelj židovskog podrijetla Felix Mendelssohn Bartholdy bio je to na području glazbe sasvim pouzdano.

Venecijanski bijenale 2022.

Protiv dominantnih narativa

Poruka koja se iščitava iz projekta Ilit Azoulay intrigantnija je od izloženih radova. Same grafike izgledaju poput frankenštajnovski sklepanih monstruma ili slučajnih, nasumično i nesklapno složenih kompozicija. No i u tome se krije neka poruka, mnogo zanimljivija od one eksplicitno feminističke

Piše Feđa Gavrilović

Na ovogodišnjem Bijenalu likovnih umjetnosti u Veneciji Izrael se predstavio projektom umjetnice Ilit Azoulay, rođene 1972. u Tel Avivu, koja trenutačno djeluje u Berlinu. Ciklus predstavljen u izraelskom paviljonu u Giardinima zove se *Queendom*. Danas popularno prevrednovanje povijesti kako bi se u nju uključile skupine manje zastupljene u tradicionalnim narativima pronašlo je ovdje izraz u zamjeni vladara vladaricom u engleskoj riječi *kingdom* (koja označava kraljevstvo). Iskreno, nije mi jasno zašto bi vladarica bila bolja od vladara? Je li zaista velika pobjeda za

feminizam, i ljudska prava općenito, isticati žene na vrhu robovlasničkog, feudalnog ili kapitalističkog sustava? Zašto je bitno kojeg su spola satrapi i diktatori?

Osnova je rada poigravanje popularnim i pomodnim idejama današnjice u pješčaniku sastavljenu od alata digitalne manipulacije slikom. Kao i sve priče koje preispituju narative i ova počinje od baze podataka. U ovom slučaju to je fotografska arhiva povjesničara umjetnosti i arheologa Davida Storma Ricea (1913–1962), austrougarskog Židova, čija se obitelj početkom 1920-ih preselila u Britansku Palestinu i čije je područje interesa i ekspertize bila islamska umjetnost. Arhiva se sastoji od nekoliko tisuća njegovih fotografija reljefno obrađenih metalnih posuda proizvedenih na Bliskom istoku u srednjem vijeku. Rice je proučavao te artefakte, a radnu arhivu prikupio je iz brojnih muzeja i zbirki svijeta te je ostavio Muzeju islamske umjetnosti u

Jeruzalemu. Ilit Azoulay slaže dijelove fotografija iz njegove arhive u digitalne kolaže čiji su ispisi na zidovima paviljona. Štos koji njezinu čitanju te ostavštine daje posebnu fokalizaciju jest u tome što s pomoću digitalnih alata gdje gdje figurama na tim metalnim predmetima mijenja spol, pa su u središtu zbivanja sada uglavnom žene. Paviljon je, također, posebno uređen za ovu izložbu: jedan je stup artikuliran u arhaičnom obliku i, poput stropa, obložen plavom tkaninom, a čujemo i ambijentalnu audioinstalaciju Maisouna Karamana, što sve dodatno očuduje ambijent.

Same digitalne grafike i cijeli koncept relativiziranja dominantnih historijskih narativa koji stoji iza njih nisu me oduševili. Ideja završava bez ikakvih daljih implikacija. Bez ikakve pretpostavke ili barem postavljanja pitanja – bi li ta alternativna feminocentrična povijest bila bolja, tolerantnija i suosjećajnija, ili jednako krvava i okrutna kao i ova maskulocentrična? Razlika se ovdje ograničava na jednostavnu dosjetku – digitalnu operaciju promjene spola na artefaktima prošlosti.

Ali poruka koju sam iščitao u ovoj izložbi intrigantnija je od izloženih radova. Same grafike izgledaju poput frankenštajnovski sklepanih monstura ili slučajnih, nasumično i nesklapno složenih kompozicija. No i u tome se krije neka

Pomodni stereotipi: Ilit Azoulay

(vjerojatno nenamjerna) poruka, mnogo zanimljivija od one eksplicitno feminističke.

Od pradavnih vremena do danas, posebno u manjim sredinama koje se guše u vlastitim povijesnim i nacionalnim frustracijama, ponovno ispisivanje, prekranje i naknadno brisanje i dodavanje dijelova povijesti učestala je praksa. Grozničavi mozgovi povjesničara neprestano se domišljaju

novih načina kako neku skupinu (naciju, manjinu, političku opciju) izostaviti iz novih pisanja povijesti, kako marginalizirati njezine već ostvarene uspjehe i uvećati njezine krivnje. Kada se uzme u obzir da je umjetnica kao temelj ovog rada uzela islamsku umjetnost Bliskog istoka i kada se sjetimo kakav je danas status Palestinaca u državi Izrael koju ona predstavlja, cijeli projekt dobiva novo, kritičko tumačenje.

Izbacivanje dijela stanovništva i njegove tradicije iz nanovo ispisanih povijesnih narativa može rezultirati samo beskrvnim krivotvorinama (novokomponirana hrvatska povijest ili povijest umjetnosti pune su takvih falsifikata – navest ću samo etnička ispiranja stavova Matoša ili Vlaha Bukovca, ili desno-domoljubne apologije Krležinih jasnih socijalističkih političkih nazora). Takve hakirane povijesti obiluju bago-vima, iritantnim neispravnostima koje nagrizaju njihovu strukturu i čine ih neuporabljivim, smiješnim, beznačajnim, mitomanskim lažima i konstrukcijama. Dovoljno je pogledati ova nezgrapna grafička ostvarenja koja izgledaju poput oderanih koža da se prisjetimo svih nedavnih čeprkanja po prošlosti i njihovih čudovišnih rezultata. U Izraelskom paviljonu umjetnica je, hakirajući dobronamjerno prošlost, možda i nehotice postavila bitna i neugodna pitanja. Primjerice: što je europska povijest bez Židova ili izraelska povijest bez Palestinaca?

Nova izdanja

Književno remek-djelo

Edward Lewis Wallant (1926.-1962.) spada uz bok najistaknutijih američkih pisaca židovskih korijena kao što su Saul Bellow, Bernard Malamud, Norman Mailer i Philip Roth. Ali njegova književna karijera naglo je prekinuta preranom smrću u trideset i šestoj godini

Piše Vjera Balen-Heidl

Na valu obnovljenog interesa za roman Edwarda Lewisa Wallanta *The Pawnbroker*, potaknutog ponovljenim američkim izdanjem, konačno je objavljen i prijevod toga djela na hrvatski, pod naslovom *Zalagaoničar*. Izdavač je Zagrebačka naklada. Edwarda Lewisa Wallanta (1926.-1962.) književni kritičari stavljaju uz bok najistaknutijih američkih židovskih pisaca poput Saula Bellowa, Bernarda Malamuda, Normana Mailera i Philipa Rothera. Ali njegova književna karijera je naglo prekinuta preranom smrću u trideset i šestoj godini.

Objavljen 1961., *Zalagaoničar* je ušao u najuži izbor za književno priznanje National Book Award i odmah prodan u više od 500.000 primjeraka, a već je 1964. oskarovac Sidney Lumet po njemu snimio istoimeni film sa sjajnim Rodom Steigerom u glavnoj ulozi. *Zalagaoničar* je jedan od prvih američkih romana o posljedicama Holokausta, a kritika ga danas proglašava remek-djelom. Za razliku od mnogih književnih ostvarenja posvećenih jednom od najmračnijih razdoblja ljudske povijesti ovaj roman nije prožet ni sentimentalnošću ni patetikom, pa čak ni krajnjim naturalizmom. Upravo stoga i dobiva na uvjerljivosti.

Autor ne idealizira protagonista romana, Sola Nazermana, koji je jedini od svoje obitelji preživio zatočeništvo u zloglasnom koncentracijskom logoru Bergen-Belsenu. Taj poljski Židov, bivši sveučilišni profesor iz Krakova, započinje novi život poslije rata, prihvaćajući se vođenja zalagaonice u sirotinjskoj četvrti njujorškog istočnog Harlema. Kako mora uzdržavati sestrinu obitelj, a i udovicu pokojnog prijatelja zvjerski ubijenog u Bergen-Belsenu, Sol zatvara oči pred činjenicom da je zalagaonica zapravo u rukama mafijaša kojemu ona služi za pranje nezakonito stečena novca.

Iako dobro zarađuje, nema moralnih dvojbi zbog toga što siromašnim klijentima zalagaonice isplaćuje najmanju moguću svotu za založene predmete.

„Zar vi nemate srca?” pita ga jedan od tih očajnika.

„Ne”, odgovara Sol, „Nemam”.

Šarolika je galerija grotesknih likova s kojima Sol posluje. Mahom su to crnci – sitni kriminalci, ovisnici, prostitutke, ali i boguugodni pristojni građani, a naiđe i pokojni bijelac na rubu egzistencije. „Neprekidno su dolazili, stidljivi, namrgođeni, oznojeni, osjećajući se krivima, plaćajući strahom svoje sitne prijestupe na koje su bili osuđeni, potajno se i mrzovoljno ponovno osovljujući na noge.”

Solova bešćutnost ustvari je samo fasada. On je umrtvio svoje emocije kako bi se uopće mogao nositi s traumom koju je proživio – užasnom smrću svoje žene i djece u na-

cističkome logoru te osjećajem krivnje zbog toga što je sam preživio. „Srce mu je atrofiralo”, piše autor. „Sačuvao se kao mamut u ledu...” Čak i kada mu se pruža prilika da ostvari emocionalnu vezu s bjelkinjom, aktivisticom, Amerikancom zdrava duha i tijela koja mu nudi prijateljstvo, Sol je surovo odbija riječima: „Mogli bi vas optužiti za nekrofiliju - sramota je voljeti mrtve.”

Događaji se zakovitlaju do tragičnoga kraja u kojem sred upada lokalnih kriminalaca u zalagaonicu s namjerom da je opljačkaju pogiba Solov pomoćnik, mladi crnac simbolična imena Jesus. I sam upleten u taj pothvat, Jesus ipak ne pristaje na likvidaciju svoga poslodavca i svjesno se žrtvuje zaštitivši ga svojim tijelom.

I tako, eto, naoko bešćutni Sol Nazerman na koncu doživljava katarzu te, obliven suzama, zbraja svoje gubitke i oplakuje svoje mrtve: „Počivajte u miru .... Mendele, Rubine, Ruth, Naomi, Davide...”

Solova bešćutnost zapravo je fasada. On je umrtvio svoje emocije kako bi se uopće mogao nositi s traumom koju je proživio – užasnom smrću svoje žene i djece u nacističkome logoru te osjećajem krivnje zbog toga što je sam preživio

Iz ovako kratkoga sažetka ne može se, dakako, steći uvid u bogatstvo tog slojevitog romana s brojnim, iako prolaznim likovima i s nekoliko razina fabule, od kojih su one s prizorima iz koncentracijskog logora ispričovijedane u obliku Solovih noćnih mora te se čak i grafički izdvajaju, tiskane kurzivom.

Odjednom se Rubin okrene i baci na onu bodljikavu žicu ograde za koju se držao izvan dosega pobješnjelih pasa. Jedan stražar mahne prema stražarnici na tornju. Začuje se praskavo pucketanje električne struje. Okrvavljeni se lik ukoči, odgurne od strašne životnosti žice, a onda je obujmi i čvrsto zgrabi u ljubavnički zagrljaj. Zatim tijelo olabavi.

I neki klijenti Solove zalagaonice toliko su groteskni kao da su i sami spodobili iz nekog košmara. Možda je najpotresniji među njima stari George, obrazovani crnac kojega su izbacili iz koledža zbog pedofilije, a koji svaki čas založi neki svoj sirotinjski predmet samo zato da bi malo “filozofirao” sa Solom, npr. o Spinozi. Autorov stil najbolje ilustrira suptilan opis Georgea koji je “imao lice kao u kakva starog

Roman i film: Edward Lewis Wallant

venecijanskog dužda čije su crte bile povučene finom olovkom, a onaj višak reproduciran u plitke, profinjene bore”.

Roman je pisan vrlo ambiciozno, osebnim stilom koji vrvi bizarnim metaforama i proširenim poredbama; čak se tu i tamo nađe i poneki oksimoron. Ima tu i nekog otkaćenog humora kojim se ublažava tragičnost priče. O ironiji koja se provlači kroz tekst govori Solovo povremeno gledanje na samog sebe kroz tuđe stereotipe o Židovima, kada se vidi u očima drugih kao netko tko iza sebe ima tisućgodišnju trgovačku tradiciju, tko je lihvar, zelenaš, Shylock.

Kada ga njegov pomoćnik Jesus, koji je čvrsto odlučio uspjeti u poslovnom svijetu, pita kako to da Židovima leži biznis Sol mu cinično odgovara:

“Počneš s nekoliko tisuća godina tijekom kojih nemaš ništa osim važne drevne legende... Imaš samo nešto malo mozga u glavi i tu prastaru legendu na temelju koje si uvjeren da si po nečemu poseban, čak i onako siromašan. No pravi se ključ krije u ono malo mozga. Oslanjajući se na njega kupiš komadić tkanine - vunene, svilene ili pamučne... Uzmeš tu tkaninu i prerežeš je na dva dijela pa oba komada prodaš za koji novčić više od onoga koliko si platio za prvi komadić tkanine. Onda tim novcem kupiš nešto veći komadić tkanine, koji možda možeš razrezati na tri dijela i na njima zaraditi tri novčića... Sve to stoput ponavljaš tijekom nekih dvadeset stoljeća. I onda - *voilà* - imaš iza sebe trgovačku tradiciju, poznaju te kao trgovca, čovjeka s tajnim izvorima zarade, lihvara, vlasnika zalagaonice, vješca, i što sve ne.”

Zanimljivo je da Sol posluje upravo u crnačkome miljeu pa tako autorov tekst zahvaća u život još jedne manjine u Americi u godinama poslije Drugoga svjetskoga rata.

Književnica i kritičarka Dara Horn u predgovoru novom američkom izdanju *Zalagaoničara* naglašava pak to da je ton romana, iako spada u sekularnu američku književnost, daleki odjek traumom izazvane i srdžbom ispunjene lamentacije nad vjekovnim stradanjima Židova koja seže unatrag sve do Starog Zavjeta. Možda će to biti prepoznatljivo samo upućenima, što naravno ne znači da se to moćno djelo neće duboko dojmiti i čitatelja iz drugih sredina i kultura. Primjera radi, koga ne bi dirnula potresna scena u kojoj stari Židov Mendel, još jedna preživjela žrtva Holokausta, umire duševno i tjelesno osakaćen, pjevajući na jidišu: *Schmai Yisroel*.

Prije 390 godina rodio se Spinoza

Misleća mašina

Vakuum koji je popunjen nekadašnjom religioznom tradicijom određuje vrstu ateizma koja proizlazi iz nje. Spinoza je apostat, kao što su to Marx, Freud, Einstein i mnogi drugi

Piše Ivan Silobrić

Ujedinjene Nizozemske Provincije i Švicarska Konfederacija 17. i 18. stoljeća čuvane su kao krajevi egzila originalnih mislilaca, koji su ometali rad suverenih dvorova, naročito onome u Versaillesu. Ta dva satelita široke kulturne granice između dviju vizija Europe spajaju se u jednu kulturnu zonu preko puta La Manchea u obliku Britanije, a Europu lome u dva: u Njemačku, i Francusku s Italijom. Između njih pulsira to hibridno područje, koje se, kao lanac, spaja od jednog mora do drugog: Nizozemska, Belgija, Luksemburg, Alsace-Lorraine, Saarland, Švicarska, Friuli i Trst. U sjevernom rukavu tog velikog 'S' kroz Europu, jedan sin izbjeglica iz iberijske inkvizicije odlučio se mozgati i *promišljati*, o svemu. Bit će mu ponuđene velike svota novca da bude tih i miran, i bit će meta atentata – međutim, on se odluči za javni čin vjerovanja u ljudski *ratio*, radije negoli jednostavnijim načinima života koje mu se nude. Shvati da mu je udobnije tako.

Baruch, ili Benedictus de Spinoza je dokaz teze da čini svu razliku iz koje religijske strukture se postane nevjernik – vakuum koji je popunjen nekadašnjom religioznom tradicijom određuje vrstu ateizma koja proizlazi iz nje. Spinoza je apostat iz judaizma, kao i Marx, Freud i Einstein; mladić je oformljen knjigama u kojima likovi nastoje nadmudriti Boga, oploviti ga naokolo – to je religija koja je ostala ravnodušna ponudama budućih proroka, u kojoj je zdrava doza ironije i autoironije, i koji je dao svijetu šaljivost jidiša i melankoliju ladina. Taj mladi heretik se šetao po Ujedinjenim Provincijama (*Belgium Foederatum*, paralelno ime s paralelnom državom *Confoederatio Helvetica*) s divnom reputacijom – njegovi saveznici su pisali da je bio spokojan i darežljiv, često s lulom u ruci – neprijatelji su mu ocrnjivali ime, kao da je neprijatelj naroda (u množini). Kao što je već višekratno objašnjeno, židovska zajednica Amsterdama 17. stoljeća, kao i svaka druga zajednica Amsterdama u to doba, bila je obvezana (u etimološkom smislu), za vlastitu dobrobit, biti policajac vlastitih poslova; tako je ovaj *Privatdenker* bio izgnan iz nje, kako bi se sačuvao polis. Neka vrsta hinjenog žrtvovanja, zato što nije ostao mrtav, iako je izvršen atentat. Njegova obitelj, njegova rodbina u Iberiji i njegovi saveznici, svi su patili zbog svojih ideja i zbog svojih običaja – Spinoza je bio vedar, očito, po vlastitom izboru.

Taj autoironičan čovjek postao je meta divljenja javnom misliocu europskog 17. stoljeća, i ta začaranost i dalje traje. Prosvjetljena *Encyclopédie raisonnée* djeluje kao da govori o sasvim drugoj osobi i filozofiji negoli o kojoj govori poznatiji mu komentator, Hegel. Sasvim je normalno da je taj posljednji od svih velikih latinista bio (1) pogrešno shvaćen od strane entuzijasta tog jezika bez materinijh govornika i (2) zadnji od svoje rijetke vrste kao latinist, uz to je uspio provocirati kraj geometri-

rane filozofije postrimskog Zapada. Parodist Spinoze, Ludwig Wittgenstein (*Tractatus Logico-Philosophicus*, doktorat, je inspiriran Spinozinim djelima) shvatio je da je ljudski jezik generator problema i paradoksa filozofske prirode – gdje je to vidljivije prije univerzitetskog njemačkog idealizma negoli u Spinozinom *magnum opusu*?

Morfologija hebrejskih bajki je ponovljena više puta dugo vremena – osobit način pričanja *svoga* u značenjski bogatim figurama je već bila *promišljena* odavno, i prevedena i prepisana na niz jezika, počevši od grčkog, armenskog i latinskog. Spinoza je jednostavno primijetio to što mora da su svi zapravo znali – da su to alegorije s filozofskim ciljem, i da postojanje tih kriptičnih i elegantnih knjiga služi socijalnoj svrsi, a ne empirijski apsolutnoj istini. Nijedna knjiga to ne pokušava nuditi, nijedna knjiga nije reprodukcija svijeta. Religije se rađaju, pojavljuju, kao i sve ostalo – one su fenomeni, *atributi* po filozofski, i to historijski, dakle ljudski. Zemlje i običaji, jezici i filozofije se isto rađaju, pojavljuju. Dopustiti religijama da uđu u proces *promišljanja* umjesto da ostaju u fazi *prihvatanja* uvijek je teško zajednici mitova (*Tractatus de Intellectus Emendatione*, 1662.). Razmišljati riječima oko religije postaje vrlo egzotičan i alarmantan užitak, kao kada se razmišlja oko podjednako teških koncepata filozofije ili jezika (Spinoza je čak napisao jedan pregled hebrejske gramatike, *Compendium grammatices linguae hebraeae*, 1677), naročito kada se strukture moći tresu od misli da budu *raz-mišljeni*.

Objasniti čovjeka u terminima geometrije čini nam se, danas, kao učena šala; to je i nekada bilo tako. No Spinoza nije htio imati siguran prihod i razmišljati *comme il faut* tada, radije prihvaćajući jedno primamljivo jednostavno rješenje – prosvjećeni apsolutizam (*Tractatus Politicus*, 1676). Bio je ograničen svojom epohom zato što to jednostavno rješenje kompleksnog problema, administracija društva, ne može biti završna točka jednog toka misli, jednog geometra-logičara, već jedna željena jednostavnost. Spinoza i njegova bivša zajednica su previše patili da bi postao jedan od tih nelogičnih ljudi, tirana. Borges spominje kako je ornitolog Guillermo Enrique Hudson više puta pokušao proučavati metafiziku, ali ga je veselje uvijek sprečavalo. Za pretpostaviti je da nije nikada došao do Spinozinih knjiga.

Silom razuma predstavljenog u aksiomima, Spinoza je dokazao da je, u stvari, sve jednostavno. Riješio je filozofski problem Boga tako da što je učinio da Bog bude *sve*, fizika je determinirana dakle i determinirajuća – nema ničega iznad fenomenalnog svijeta, jedna simetrična misao koju je Einstein prihvatio kao panteizam. Naš kolektivni intelekt je podređen našim pretjeranim pasijama (*affectus viribus*), prema tome *drugo* od onoga što bismo htjeli da budemo (*Ethica, ordine geometrico demonstrata*, 1677). Lukava gesta – *Deus sive na-*

Židovski apostat: Baruch de Spinoza (1632-1667)

tura, uradio je da nestane Bog, kao zec u šeširu (*c'est son métier*, kako kaže Heine o nečemu drugomu).

Ethica je stroj, *perpetuum mobile*, u formi knjige i, kao svaki filozofski sistem, ukoričen i uvezan – u ovom slučaju to je logika, koja zamjenjuje tek tada u formiranju suvremenu znanstvenu metodologiju. To djelo je i danas ambiciozno, ono je ozbiljan pokušaj rješavanja *svoga* u jednom ljudskom životu, u nekoliko stotina stranica. Bio je *opušten*, budući da je znao da je sve jednostavno, zato što Boga nema – ali prirode, da.

Dojam je da je Spinoza, koji se javno divio Giordanu Brunu i Masaniellu, bio plašljiv. Ako je taj čovjek bio plašljiv, onda je to plašljivost čovjeka koji je shvaćao da njegovi neprijatelji ne vrednuju ljudski život više od svojih nesigurnih političkih dogmi (*Tractatus Theologico-Politicus*, 1670.). Iako su mu prijatili ubojstvom, to ga nije spriječilo da radi za svojim stolom, bruseći svoja sitna optička stakla (što je štetilo njegovu zdravlju), i sa svojim crtežima i lulom; da bi se odmorio, volio je promatrati kako se dva pauka bore do njihove smrti na svojem radnom stolu, buljeći u njih do njihovog strašnog kraja. Primiti u goste jednu takvu ambicioznu ličnost, to je bilo kao da se primi u goste jednu *bibliothèque rarissime*. Njegovo najveće zadovoljstvo bilo je zadovoljstvo vježbanja duha u geometrijskim oblicima, da povjeruje da je zaista misleća mašina (*cogito machina*), bez dosadnih ljudskih nesavršenosti, kao žudnja – biti kao kip zahvaljujući miru svojeg duha. Da bi *Ethica* tek danas bila napisana, onda bi, kao Borgesov Pierre Ménard i njegov Don Kihot, ispao kao apsurdna igra, opet učena šala, *cogita reflexiva*. Ovaj *reductio ad absurdum* srednjovjekovne filozofije završio je srednjovjekovnog Boga – u jednoj knjizi (*Ethica*), i tako djelomično započeo novu eru. To je zaključak tisućljetnog razmišljanja na latinskom. Spinoza je bio posljednji čovjek koji je *razmišljao* na latinskom.

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 4 (157) Zagreb, listopad-studen-prosinac 2022 / tišrei-hešvan-kislev-tevet 5783 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Zagreb, 2022.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiberger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN HR422360001101558364

Devizni račun: HR492360001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Zagreb, Palmotićeve 16, tel ++385(01)4817 655

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Predrag Finci (London), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438